खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,

साहेबरावजी बुट्टेपाटील महाविद्यालय, राजगुरूनगर

ता. खेड, जि. पुणे- 410 505

अर्थशास्त्र विभाग

(शैक्षणिक वर्ष 2019 - 2020 पासून)

वर्ग:- प्रथम वर्ष कला शाखा (F.Y.B.A.) G-I

विषय:- (भारतीय आर्थिक पर्यावरण-II)

Indian Economic Environment-I

सेमिस्टर :- II

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख- डॉ. उमेश भोकसे

प्रकरण तिसरे

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आढावा

SBMECO

3.१ भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने:

दारिद्य : -

जगातील विकसनशील देशांना दोन मोठ्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. त्या आहेत मोठ्या प्रमाणावर गरिबी व मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारी. या समस्या एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत. उत्पन्न नसल्याने लोक गरीब आहेत. उत्पन्न नाही कारण ते बेरोजगार आहेत. अशीही काही प्रकरणे आहेत जेव्हा लोक नोकरी करतात किंवा गरीब असतात. शतकानुशतके, गरिबीची समस्या भारतात आहे. दारिद्य कमी करणे हे भारतातील नियोजनाचे प्रमुख लक्ष्य आहे. आम्हाला गरीब आणि त्यांच्या तंतोतंत सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीबद्दल माहिती असणे आवश्यक आहे. जर हि माहिती असेल तरच सरकार दारिद्य दूर करण्यासाठी प्रभावी धोरणे अवलंबू शकते.

व्याख्या:

गरिबीची अनेक प्रकारे व्याख्या केली गेली आहे. जागतिक बँकेने (१९९०) गरिबीची व्याख्या केली आहे, की “किमान जीवनमान प्राप्त करण्यातली असमर्थता”.

दांडेकरांच्या शब्दांत (१९८१) "कशाही पद्धतीने पुरेशा उत्पन्नाचा अभाव म्हणजे गरिबी." अशा प्रकारे निर्वाहाकरता लागणाऱ्या मूलभूत वस्तू खरेदी करण्यासाठी पुरेसे उत्पन्नन मिळणे हा दारिद्र्याच्या व्याख्येतील महत्त्वाचा मुद्दा आहे.

दारिद्र्यचे प्रकार

१. सापेक्ष दारिद्र्य :-

वस्तुतः दारिद्र्य ही सापेक्ष संकल्पना आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नाची लोकांमध्ये वाटणी कशा प्रकारे झाली आहे यावर समाजातील सामाजिक कल्याण बऱ्याच प्रमाणावर अवलंबून असते.

जेव्हा दोन व्यक्ती किंवा दोन समूह किंवा दोन वस्तू किंवा दोन देश यांची तुलना करावयाची असते तेव्हा सापेक्ष या शब्दाचा उपयोग केला जातो. एकाच देशातील उच्च उत्पन्न आणि न्यून उत्पन्न असणाऱ्या लोकांच्या उत्पन्नाची आणि उपभोगाची तुलना केली जाते तेव्हा सापेक्ष दारिद्र्य या संकल्पनेचा वापर केला जातो. उच्चतम उत्पन्न गटातील लोकसंख्येशी तुलना करता सर्वांत खालच्या उत्पन्न गटातील लोक दारिद्र्यात आहेत असे मानले जाते तेव्हा त्यास सापेक्ष दारिद्र्य म्हणतात.

सापेक्ष दारिद्र्य ही संकल्पना तुलनेवर आधारलेली आहे. इतरांच्या तुलनेत दारिद्र्य असा दारिद्र्याचा अर्थ लावता येतो. सर्वांचे उत्पन्न सारखे राहिले, तर सापेक्ष दारिद्र्याचा प्रश्नच उद्भवला नसता; पण प्रत्येक देशात उत्पन्न वाटपातील विषमता असते. काही लोकांना सरासरी पेक्षा जास्त उत्पन्न मिळते म्हणजे इतरांना सरासरी पेक्षा कमी उत्पन्न मिळते. सरासरी पेक्षा ज्यांना फार कमी उत्पन्न मिळते त्यांना रूढ व्यवहारात सहभागी होता येत नाही. त्यांना सर्वसाधारण जीवनमान मिळत नाही. अशा लोकांना दरिद्री म्हणावे. सापेक्ष दारिद्र्याची संकल्पना उत्पन्नाच्या विषम वाटपाशी संबंधित आहे. सर्व देशांत सापेक्ष दारिद्र्य आढळते. विषमता जितकी कमी तितके सापेक्ष दारिद्र्य कमी आढळते.

२. निरपेक्ष दारिद्र्य :-

ज्यावेळी दारिद्र्याची मोजणी करण्यासाठी कुठल्या तरी निरपेक्ष मानकाचा वापर केला जातो तेव्हा त्याला निरपेक्ष दारिद्र्य म्हणतात.

ज्या व्यक्तीला आपल्या प्राप्त उत्पन्नातून किमान गरजा भागवणे ही शक्य नसते त्यास निरपेक्ष दरिद्री मानले जाते.

निरपेक्ष दारिद्र्याचा संबंध किमान निर्वाह पातळीशी जोडला जातो. निरपेक्ष याचा अर्थ इतरांची तुलना न करता असा होय. जीवन जगण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला अन्नधान्य, डाळी, तेल,

SBMECO

दूध, भाजीपाला, कपडे इत्यादी वस्तूंची आवश्यकता असते. व्यक्तीला दररोज साप्ताहिक किंवा मासिक उत्पन्न मिळते. त्यातून वरील वस्तू खरेदी करणे ही शक्य नसेल, तर त्या व्यक्तीस दरिद्री मानण्यात येते. व्यक्तीला आपल्या मूलभूत गरजा भागवण्यासाठी काही किमान उत्पन्न मिळवणे गरजेचे असते. जर व्यक्तीचे उत्पन्नया पातळीपेक्षाही कमी असेल, तर ती व्यक्ती निरपेक्ष दृष्टीने दरिद्री समजली जाते.

जेव्हा लोकांकडे पुरेसे अन्न, कपडे आणि निवारा नसतो तेव्हा आपण म्हणतो, की ते संपूर्ण दारिद्र्यात आहेत.

सापेक्ष गरिबी म्हणजे भिन्न वर्गातील लोक किंवा समान गटातील लोकांच्या किंवा भिन्न देशांमधील लोकांच्या उत्पन्नातील फरक होय. जर आपण देशाच्या लोकसंख्येची उत्पन्नाच्या आधारे वेगवेगळ्या वर्गांत विभागणी केली आणि जर आपण एकूण लोकसंख्येच्या सर्वोच्च २० टक्के लोकांची तळातल्या २० टक्के लोकांशी तुलना केली, तर आपण असे म्हणू शकतो, की आपण सापेक्ष गरिबीचा अभ्यास करीत आहोत.

३. तात्पुरती किंवा दीर्घकालीन दारिद्य

भारता सारख्या देशात, जेव्हा कमी पाऊस पडतो, तेव्हा पिकाचे उत्पन्न येत नाही आणि शेतकरी तात्पुरते गरिबीच्या नमुन्यात प्रवेश करतात; परंतु जेव्हा ते दीर्घकाळ गरीब असतात, तेव्हा आपण त्याला दीर्घकालीन किंवा संरचनात्मक गरिबी म्हणतो. उदा, जेव्हा बऱ्याच गरीब देशांमधील शेतकरी पावसावर अवलंबून असतात आणि जेव्हा शेतीचे उत्पादन कमी येते, तेव्हा आपण म्हणतो, की शेतकरी दीर्घकालीन दारिद्र्यात आहेत.

४. प्राथमिक गरिबी आणि दुय्यम दारिद्य

प्रसिद्ध समाजशास्त्रीय संशोधक, सीबोहम राऊंट्रीयाच्यामते प्राथमिक गरिबी पेक्षा अधिक लोक दुय्यम गरिबीमुळे 'मानवी गरजांचे मोजमाप' ओलंडण्यापासून वंचित राहतात.

प्राथमिक दारिद्य आणि दुय्यम गरिबी यांच्यातला फरक राऊंट्री (१९०१०) यांनी स्पष्ट केला आहे. प्राथमिक गरिबी म्हणजे " ज्या कुटुंबांची एकूण कमाई केवळ शारीरिक कार्यक्षमतेच्या देखभालीसाठी आवश्यक असणाऱ्या किमान गरजेच्या वस्तू मिळवण्यासाठीही पुरेशी नसते अशी अवस्था."

"दुय्यम गरिबी म्हणजे अशी अवस्था ज्यामध्ये कमाईतील काही भाग इतर उपयोगी अथवा निरुपयोगी बाबींवर (उदा. दारू, जुगार आणि अकार्यक्षम घरकाम इत्यादी) खर्च झाला नसता, तर केवळ शारीरिक कार्यक्षमतेसाठी देखभाल करण्यासाठी ती पुरेशी झाली असती.

SBMECO

राऊंट्री म्हणतात, की प्राथमिक गरिबीपेक्षा अधिक लोक दुय्यम गरिबीमुळे 'मानवी गरजांचे मोजमाप' ओलांडण्यापासून वंचित राहतात. (प्राथमिक गरिबी म्हणजेच अपुरे उत्पन्न).

५. ग्रामीण गरिबी आणि शहरी दारिद्र्य

ग्रामीण भागातील बहुतांश लोक गरीब आहेत कारण त्यांच्याकडे जमिनीसारखी मालमत्तानाही आणि ते शेतमजूर म्हणून काम करतात; त्यांचे वेतन कमी आहे आणि त्यांना वर्षात काही महिनेच काम मिळते. दुसरीकडे शहरी गरीब लोक बरेच तास काम करतात; परंतु त्यांना कमी वेतन मिळते. ते मुख्यतः असंघटित किंवा अनौपचारिक क्षेत्रात काम करतात. ते 'उप-नियोजित'/अर्धनियुक्तअसतात. उप-नियोजित/अर्धनियुक्त नोकरदार म्हणजे असे लोक

१) जे अर्धवेळ काम करतात; परंतु पूर्णवेळ काम इच्छित आहेत;

२) पूर्ण वेळ काम करणारे कुटुंबप्रमुख जे आपल्या कुटुंबाला दारिद्र्यरेषेच्या पलीकडे जाण्यासाठी पुरेसे पैसे कमवत नाहीत आणि

३) निराशाग्रस्त कामगार जे आता काम शोधतच नाहीत.

भारतातील दारिद्र्य

दांडेकर आणि रथ यांनी अपेक्षित सेवनाच्या किमान पातळीनुसार आहाराचे मूल्य २,२५० कॅलरीज् एवढे निश्चित केले. नियोजन आयोगाने दरमहा रु. २०/- दरमहा (म्हणजे वार्षिक २४० रुपये) स्वीकारले, तर दांडेकर आणि रथ यांनी ग्रामीण लोकसंख्येसाठी त्याहून कमी म्हणजे कमीत कमी(रु. १८० /- दरडोई प्रतिवर्ष) आणि शहरी लोकसंख्येसाठी त्याहून अधिक म्हणजे कमीत कमी (रु. २७०/- दरडोई प्रतिवर्ष) अशी रक्कम १९६०-६१ च्या किंमतीनुसार सुचवली. १९६८-६९ च्या किंमतीनुसार ग्रामीण आणि शहरी लोकसंख्येसाठी याचरकमा अनुक्रमे रु. ३२४/- आणिरु. ४८६/- होत्या. या आधारे त्यांचा अंदाज असा होता, की ग्रामीण भागातील ४० टक्के लोकसंख्या आणि शहरी लोकसंख्येपैकी ५० टक्के लोक दारिद्र्यरेषेखालील आहेत.

पी. डी. ओझा यांच्या मते ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांची टक्केवारी १९६१ मध्ये ५२ टक्क्यांवरून वाढून १९६७-६८ मध्ये ७० टक्के झाली.

बी. एस. मिन्हास यांनी दरडोई वार्षिक किमान खर्च रु. २४०/- घेऊन असा निष्कर्ष काढला, की जवळजवळ निम्मी ग्रामीण लोकसंख्या (५२ टक्के) १९६८ मध्ये दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगत होती.

SBMECO

पी. के. बर्धन यांच्या अभ्यासानुसार असा निष्कर्ष काढला गेला आहे, की दारिद्यरेषेखालील ग्रामीण लोकसंख्येची टक्केवारी १९६०-६१ मध्ये ३८ टक्क्यांवरून वाढून १९६८-६९ मध्ये५४ टक्के झाली आहे.

माँटेकसिंग अहलुवालिया यांच्या ग्रामीण दारिद्र्यावरच्या अभ्यासाचा (१९७७) निष्कर्ष असा होता, की ग्रामीण भागातील दारिद्य सुरुवातीला १९५० च्या मध्यभागी घटले आणि ५० टक्क्यांवरून १९६०-६१ मध्ये ते ४० टक्क्यांपर्यंत खाली आले; परंतु १९६७-६८ मध्ये ते ५६.५ टक्क्यांपर्यंत वाढले. जेव्हा जेव्हा शेतीची उपज चांगली होती तेव्हा ग्रामीण दारिद्य कमी होते, आणि जेव्हा शेती कमी होते तेव्हा ग्रामीण दारिद्य वाढते. हे लक्षात घ्यायला हवे, की अहलुवालियांनी ग्रामीण भागासाठी १९६०-६१ मध्ये खर्चाची पातळी दरडोई प्रति महिना रु. १५/- आणि शहरी भागासाठी दरमहा रु. २०/- अशी वापरली होती. अहलुवालिया यांनी हे मान्य केले, की या पातळीवरील खर्च हा अत्यल्प पातळीवरील जीवनमान दर्शवितो.

सातव्या वित्त आयोगाने ‘वृद्धिंगत दारिद्यरेखा’ ही संकल्पना वापरली. त्यामध्ये दरडोई खाजगी ग्राहक खर्चासह सार्वजनिक खर्च; जसे की
(१) आरोग्य आणि कुटुंब नियोजन
(२) पाणीपुरवठा व स्वच्छता;
(३) शिक्षण;
(४) पोलिस, कारागृहव कोर्टाचे प्रशासन;
(५) रस्ते; आणि
(६) समाजकल्याण हे ही विचारात घेतले.

जुलै २०१३ मध्ये नियोजन आयोगाने 'तेंडुलकर दारिद्य रेषेच्या' आधारे २०११-१२ मधील दारिद्य आकडेवारी जाहीर केली. या आकडेवारीनुसार देशातील गरिबांची संख्या २९. ८ दशलक्ष किंवा २१.९ टक्के इतकी आहे.

नियोजन आयोगाने ग्रामीण व शहरी भागातील अनुक्रमे दरडोई मासिक खर्च ४९.१ आणि ५६.६ रुपये घेऊन दारिद्य रेषेचा अंदाज बांधला. जागतिक बँकेने भारतात १९८८ मध्ये ३९.६ टक्के लोकसंख्या दारिद्यरेषे खालील असल्याचे म्हटले आहे. ग्रामीण भागासाठीची टक्केवारी ४१.७ टक्के व शहरी भागात ३९.६ टक्के होती.

नियोजन आयोगाच्या म्हणण्यानुसार भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण १९७३-७४ मध्ये ५३.९ टक्के होते ते घटून १९८७-८८ मध्ये ३९.३ झाले. याचवर्षात ग्रामीण दारिद्य ५६.४ टक्क्यांवरून ३९.१ टक्क्यांवर आणि शहरी दारिद्य ४९.२ टक्क्यांवरून ४०.१ टक्क्यांवर उतरले.

भारतातील दारिद्र्याची कारणे :-

SBM ECO

१. आर्थिक विकासाचा मंद वेग -

भारतात आर्थिक विकासाचा वेग कमी असल्यामुळे दारिद्य असल्याचे दिसून येते. १९५१ ते ८१ च्या कालखंडात भारतातील वृद्धीदर सरासरीने फक्त ३.५ टक्के होता. १९८१ ते १९९१ या काळात तो ५ टक्क्यांपर्यंत वाढला. १९९१ नंतरच्या आर्थिक सुधारणा काळात वृद्धीदर ५.५ टक्के ते सहा टक्क्यांपर्यंत वाढला; पण सध्या आर्थिक वृद्धीदर पुन्हा कमी झालेला दिसून येतो. लोकसंख्यावाढीच्या वेगाच्या मानाने आर्थिक वृद्धीदर कमी असल्याने भारतातील दारिद्याचे प्रमाण जास्तआहे.

२. आर्थिक विषमता -

साधनसंपत्तीच्या मालकी हक्कामुळे भारतात राष्ट्रीय उत्पन्नाचे विभाजन खूप असमान झाले आहे. १९९१-९२ च्या रिझर्व्ह बँकेच्या पाहणीनुसार भारतातील २० टक्के अतिगरीब लोकांना राष्ट्रीय उत्पन्नाचा फक्त ८ टक्के हिस्सा मिळतो, तर दहा टक्के श्रीमंत लोकांना राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ३० टक्के वाटा मिळतो. ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात आर्थिक विषमता हेच दारिद्याचे मूळ कारण आहे. भारतात काही थोडे लोक श्रीमंत आहेत, तर फार मोठी लोकसंख्या दारिद्यात आहे.

३. दरडोई उत्पन्नकमी -

भारताचे दरडोई उत्पन्न कमी असल्यामुळे दारिद्य आढळते. विकसित देशांच्या तुलनेत भारतातील दरडोई उत्पन्नाचे प्रमाण कमी आहे. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमच्या अहवालानुसार भारताचे दरडोई उत्पन्न $२१०० आहे, तर अमेरिकेसारख्या प्रगत देशाचे उत्पन्न $ ६५,१०० आहे. देशातील दरडोई उत्पन्न कमी असल्यामुळे दारिद्यरेषे खालील लोकसंख्येचे प्रमाण मोठे आहे.

४. चलनवाढ -

सातत्याने वाढणाऱ्या किमती हे ही दारिद्याचे एक कारण आहे. जेव्हा किमतीत वाढ होते तेव्हा पैशाची खरेदीशक्ती कमी होते आणि समाजातील कनिष्ठ मध्यम आणि गरीब वर्गाच्या वास्तव उत्पन्नात पुन्हा घट होते. लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा खालावतो. चलन वाढीमुळे देशातील गरीब लोकांच्या संख्येत वाढ झालेलीआहे.

५. शिक्षणाचे कमी प्रमाण -

भारतात २००१ च्या जनगणनेनुसार साक्षरतेचे प्रमाण ६५.३८ टक्के होते, तर २०११ च्या जनगणनेनुसार हे प्रमाण ७४ .०४ टक्क्यांपर्यंत वाढले म्हणजे अजूनही २६ टक्क्यां पेक्षा जास्त लोकसंख्या निरक्षरआहे. निरक्षर लोकांना साक्षर लोकांपेक्षा कमी वेतन मिळते. त्यामुळे त्यांच्यात दारिद्य मोठ्या प्रमाणावर असल्याचे दिसते.

६. बेरोजगारी आणि अर्धरोजगारी -

SBMECO

भारतात बेकारीची समस्या गंभीर आहे. लोकसंख्या वाढीच्या तुलनेने रोजगारनिर्मितीच्या वाढीचे प्रमाण कमी आहे. उद्योग-व्यापार क्षेत्रातही रोजगाराच्या संधींचे प्रमाण कमी असते. परिणामी बेकारीचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळते. बेकारीमुळे दारिद्यातही भर पडलेली दिसून येते.

७. लोकसंख्ये**ची वाढ** -

लोकसंख्येच्या दबावामुळे प्रत्येक उत्पन्न कमावणाऱ्या सदस्यावर बरेच जण अवलंबून असतात. तसेच छुपी बेरोजगारी ही देखील एक समस्या आहे. शेतामध्ये केवळ चार व्यक्तींसाठी काम असू शकते; पण सहा किंवा सात जण शेतावर असतील, तर अतिरिक्त व्यक्तींची सीमान्त उत्पादकता शून्यआहे.

- भारतीय शेतीची उत्पादन क्षमता कमी आहे. त्यामुळे शेतीत गुंतलेले बहुतेक लोक गरीब आहेत.
- ग्रामीण भागातील बहुतेक लोकांकडे पुरेशी मालमत्ता विशेषत: जमीन नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे काही थोडक्या कुटुंबांच्या हातात जमीन एकवटलेलीआहे.
- गरिबीच्या घटनांमध्ये प्रादेशिक बदल देखील जास्त आहेत. उदा. १९८७-८८ मध्ये भारतातील ५८ टक्के गरीब लोक उत्तरप्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, पश्चिम बंगाल आणि मध्यप्रदेश अशा पाच राज्यांत राहत होते.
- शहरी भागातील अनेक कामगारांना उप-रोजगाराचा त्रास सहन करावा लागला. ते श्रमिक गरीब आहेत. ग्रामीण भागातून शहरीभागात लोकांचे स्थलांतर हे देखील शहरी दारिद्याचे एक कारण आहे.

बेरोजगारी :-

पूर्ण रोजगाराचा अर्थ-

पूर्ण रोजगार म्हणजे अशी परिस्थिती ज्यामध्ये काम करण्यास सक्षम आणि काम करण्यास इच्छुक अशा सर्व कामगारांना वाजवी वेतनात रोजगार मिळतो. याचा अर्थ असा होत नाही, की सर्वप्रौढांकडे नोकरी आहे.

बेरोजगारीचा अर्थ-

बेरोजगारी म्हणजे अशी परिस्थिती ज्यामध्ये काम करण्यास सक्षम आणि काम करण्यास इच्छुक असलेल्या कामगारांना रोजगार मिळत नाही.

रोजगारीचा अंदाज -

SBM ECO

वर्षाच्या २७३ दिवसांसाठी रोज ८ तास काम करणाऱ्या व्यक्तीला प्रमाणित व्यक्ती वर्षाच्या आधारे नोकरदार समजले जाते. एनएसएसच्या (राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण) २७ व्या फेरीत निष्पन्न झालेले बेरोजगारीचे तीन अंदाज खाली दिले आहेत.

१. साधारण प्रमुख स्थिती बेरोजगारी

हे लोक वर्षातील एका मोठ्या भागासाठी बेरोजगार राहिलेल्या व्यक्ती म्हणून मोजले जातात. नियमित रोजगाराच्या शोधात असलेल्यांसाठी हे मोजमाप अधिक योग्य आहे, उदा. सुशिक्षित आणि कुशल व्यक्ती ज्या लहान सहान / प्रासंगिक काम स्वीकारत नाहीत. याला 'खुलीबेकारी' असेही संबोधले जाते.

२. साप्ताहिक स्थिती बेरोजगारी

याचा अर्थ सर्वेक्षण केलेल्या आठवड्यात एक तास काम हीन मिळालेल्या व्यक्ती.

३. दैनिक स्थिती बेरोजगारी

सर्वेक्षण केलेल्या आठवड्यात ज्या लोकांना एक दिवस किंवा काही दिवस काम मिळाले नाही अशा लोकांची संख्या दर्शवते.

बेरोजगारीचे किंवा बेकारीचे खालील प्रमुख प्रकार आहेत.

१. घर्षणात्मक बेकारी

एक रोजगार सोडून दुसरा रोजगार मिळण्यापूर्वी काही काळ कामगार बेकार असतो. उपलब्ध असलेल्या रोजगारांची संख्या इच्छुक कामकऱ्यांइतकी व प्रसंगी अधिक असूनही काम करणाऱ्याला पुरेशा माहिती अभावी अगर स्थलांतर व नोकरीतील बदल नकोसा वाटत असल्यामुळे अशा प्रकारची बेकारी उद्भवते.

२. हंगामी बेकारी :

काही उद्योगधंद्यांच्या हंगामी स्वरूपामुळे कामगारना मिळणारा रोजगार हंगामी स्वरूपाचा असतो व विशिष्ट हंगामात त्यांना काम मिळू शकत नाही. तेवढ्या हंगामापुरते ते कामकरी 'बेकार' म्हणून गणले जातात. हंगामी कामकरी हंगामानंतर अन्यप्रकारचा रोजगार शोधतात; परंतु तो लगोलग न मिळाल्यास मध्यंतरीच्या काळात घर्षणात्मक बेकारी उद् वते.

३. संरचनात्मक बेकारी:

विशिष्ट अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक संतुलनाच्या अभावी त्या अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक बेकारी उद्भवते :

निरनिराळ्या उत्पादन घटकांतील असंतुलन : उदा., श्रम व भांडवल वा भूमी. अर्थव्यवस्थेत श्रम उपलब्ध असूनही त्याला पूरक असणारे भूमी अगर भांडवलासारखे उत्पादन घटक उपलब्ध नसतील, तर रोजगार निर्माण होणार नाही व बेकारीची परिस्थिती ओढवेल.

SBMECO

काही विशिष्ट प्रकारच्या श्रमाला पुरेशी मागणी नसल्यामुळे त्या श्रमाच्या बाबतीत बेकारी उद्भवेल. याला विविध कारणे असू शकतात. एक म्हणजे उत्पादन तंत्रातील बदलामुळे अगर मागणीतील बदलामुळे विशिष्ट प्रकारच्या श्रमाला बाजारात मागणी उरत नाही. दुसरे, एखाद्या प्रदेशातून उद्योग व्यवसाय उठून गेले अगर कमी झाले आणि तेवढ्या प्रमाणावर श्रमिक स्थलांतरित झाले नाहीत, तर त्या प्रदेशात बेकारी उद्भवते. तिसरे म्हणजे, एखाद्या प्रदेशात बाहेरून फार मोठ्या प्रमाणावर श्रमिक स्थलांतरित होऊन आले – उदा., निर्वासितांचा लोंढा आला-तर त्या प्रदेशात त्यांना लगोलग रोजगार उपलब्ध होऊ शकत नाही म्हणून ही बेकारी उद्भवते.

४. अपुरा रोजगार - न्यून रोजगार – अर्ध बेकारी :

देशातील बेकारीच्या परिस्थितीमुळे अंगी असलेल्या कुशलतेपेक्षा कमी कुशल आणि म्हणून कमी वेतनाचा रोजगार कामगारला स्वीकारावा लागतो, त्याला 'न्यून रोजगार' म्हणतात.

सक्षम कामगार दर आठवड्याला सामान्यतः जेवढे काम करू इच्छितो, त्यापेक्षा त्याला कमी काम मिळते. उदा., आठवड्यात सामान्यतः कामगारची सहा दिवस काम करण्याची क्षमता धरली, तर त्याला त्यापेक्षा कमी म्हणजे दोन किंवा तीनच दिवस काम मिळते. पुरेशा रोजगारीचा अभाव हा देशातील एकूण बेकारीच्या परिस्थितीचाच एक भाग आहे.

५. अदृश्य बेरोजगारी :

काही वेळा व्यक्तींना त्यांच्या कुवतीपेक्षा कमीप्रतीचे काम करावे लागते किंवा पात्रतेपेक्षा कमी वेतनावर काम करावे लागते अशा प्रकारच्या बेरोजगारीला अदृश्य बेरोजगारी असे म्हणतात. या प्रकारात व्यक्तीला जरी काम मिळाले असले तरी ते अपुरे असते व व्यक्तीते नाईलाजाने स्वीकारते. यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते, ती म्हणजे केवळ व्यक्ती नोकरीवर आहेत याचा अर्थ त्या बेकार नाहीत असा होत नाही. अशा बेरोजगारीला अदृश्य बेरोजगारी असे म्हणतात.

६. तांत्रिक बेरोजगारी :

उत्पादनाच्या तंत्रात बदल झाल्यामुळे नवनवीन आधुनिक तंत्रांचा वापर जर उद्योगात केला जात असेल, तर मानवी श्रमाची जागा यंत्र घेते व त्याकामगारांना बेकार व्हावे लागते. तेव्हा त्यास तांत्रिक बेकारी असे म्हणतात.

७. छुपी बेरोजगारी :

छुपी बेरोजगारीचा अर्थ असा, की बेरोजगार व्यक्तीच्या तसेच समाजाच्या पण लक्षात येत नाही. या प्रकारात प्रत्यक्ष व्यक्ती जरी काम करत असताना दिसत असली तरी त्याच्या कामामुळे प्रत्यक्ष उत्पादनात वाढ झाल्याचे दिसत नाही. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले, तर प्रत्यक्ष व्यक्ती

SBMECO

काम करीत असल्या तरी सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोनातून त्या बेकार असतात म्हणूनच अशा बेरोजगारांना छुपी बेरोजगारी असे ही म्हटले जात.

८. हंगामी बेरोजगारी :

औद्योगिक क्षेत्रातील कामगारांत या प्रकारच्या बेकारी आढळून येतात. कामगारांना वर्षभर कामं मिळतातच असे नाही. तीन महिने, सहा महिने काम मिळते, व इतर वेळी बेरोजगारीत जीवन जगावे लागते त्याला हंगामी बेरोजगारी म्हणतात.

जगात बेरोजगारांचा सर्वांत मोठा संचय भारतामध्ये असल्याचे दिसते. सीएमआयई (सेंटर फॉर मॉनिटरींग इंडियन इकॉनॉमी) च्या मते, भारतात ऑक्टोबर मध्ये बेरोजगारीचा दर ६.९ टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे. बेरोजगारांची संख्या जी २०१७ मध्ये १४ दशलक्षांवर आली होती ती आता जवळपास ३० कोटी आहे. यामुळे बेरोजगारांना नोकरी देण्यात अपयशी ठरणाऱ्या अर्थव्यवस्थेत काय दोष आहे हा प्रश्न पडतो.

ज्यांना नोकऱ्या हव्या आहेत आणि जे काम करण्यास इच्छुक आहेत अशा बेरोजगारांची अधिकाधिक निराशा होत आहे. यामुळे त्यांच्या मनावर एक गंभीर मानसशास्त्रीय परिणाम होतो जो विविध मार्गांनी प्रकट होत आहे. गेल्या वर्षीपासून बेरोजगारीचे प्रमाण जवळजवळ सतत वाढत आहे. सन २०१८ मध्ये नोकरदार व्यक्तींची अंदाजे संख्या ३९७ दशलक्ष होती जी २०१७ मध्ये काम करत असलेल्या ४०७ दशलक्षांपेक्षा २.४ टक्क्यांनी कमी आहे. (२०१२ मध्ये भारताची एकूण कामगार संख्या ४८७ दशलक्ष होती.)

बेरोजगारी वाढण्याची कारणे अनेक आहेत. त्यांपैकी एक मुख्य कारण म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचे प्रमाण निरंतर उच्च नाही कारण गुंतवणूक कमी आहे आणि जास्तीत जास्त रोजगार निर्मिती करणाऱ्या उत्पादन क्षेत्राची वाढ गोगलगायीच्या वेगाने होत आहे. सप्टेंबर २०२० मध्ये उत्पादन वाढीचा औद्योगिक निर्देशांक ४.२ टक्के होता. यात वस्तुनिर्माण क्षेत्राची वाढ समाविष्ट असते. औद्योगिक व पायाभूत सुविधा क्षेत्रातील मंदी, विशेषत: बांधकाम क्षेत्र आणि आयटी कमी निर्यात वाढीमुळे वर्षात केवळ १.९ टक्के नोकरभरती झाली आहे.

असे निदर्शनास आले आहे, की खासगी आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही क्षेत्रांतील नोकऱ्या कमी होत आहेत. कॉर्पोरेट भारत वसुली अपेक्षित गतीपेक्षा कमी गतीने होत असल्यामुळे कमी कर्मचारी घेत आहे. गेल्या ३ वर्षांत २०१७-१८ मध्ये इंडिया इंकच्या कर्मचाऱ्यांची संख्या-वाढ सर्वांत कमी आहे. एका अहवालानुसार (कॅपिटलिन कंपन्यांच्या वार्षिक अहवालानुसार) २०१८ अखेर बीएसई २०० निर्देशांकातील भाग असलेल्या १७१ सूचीबद्ध कंपन्यांमार्फत ३.५. दशलक्ष लोकांना रोजगार मिळाला होता. ते बहुतेक कायम कर्मचारी होते कारण बहुतेक कंपन्या कंत्राटी कामांवर असलेल्या आणि उप-कंत्राटदार म्हणून काम

SBMECO

करणाऱ्यांचा अहवाल देत नाहीत. गेल्या आर्थिक वर्ष २०१७-१८ मध्ये सुमारे ६४,३८० कर्मचारी या कंपन्यांत भरती झाले, त्या तुलनेत त्या पूर्वीच्या वर्षीचा आकडा १,१६,३०० होता. २०१४ मध्ये या सूचीबद्ध कंपन्यांमध्ये १८३७०७ कर्मचारी रुजू झाले होते.

कॉर्पोरेट क्षेत्रातील १० पैकी जवळपास ६ नवीन नोकऱ्या औद्योगिक नोकर भरतीमुळे मिळत होत्या; परंतु गेल्या तीन वर्षांत मोठ्या उद्योगांच्या मंद वाढी मुळे कर्मचारी-संख्या केवळ ०.५ टक्क्यांनी वाढली आहे. तसेच नॉन-बँकिंग फायनान्स कंपन्या आणि किरकोळ बँका गेल्या तीन वर्षांत नोकरी निर्मिती करणाऱ्या प्रमुख कंपन्या होत्या; पण सध्याच्या रोकड टंचाईच्या संकटाचा सामना करत असल्यामुळे त्यांनी नोकर भरतीत कपात केलीआहे.

सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांबद्दल केंद्रीय रस्ते वाहतूक आणि महामार्ग मंत्री नितीन गडकरी यांनी कबूल केले, की सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्या गोठल्या आहेत. सर्वसाधारणपणे उदारीकरणानंतर अनेक आर्थिक उपक्रमांमधून माघार घेतल्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्र संकुचित झाले आहे. आयटी मुळे बँकांमध्ये नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत; परंतु ग्रामीण भागातील तरुणांमध्ये अजूनही सरकारी नोकरीला प्राधान्य जास्त म्हणजे ८२ टक्के आहे. त्यामुळे ते नवीन गटांसाठी आरक्षण मिळविण्याचा प्रयत्नकरीत आहेत.

लाखो तरुणांनी भारतीय रेल्वेने घेतलेल्या ऑनलाइन भरती परीक्षेसाठी अर्जकेला आहे. त्यात साधारणतः १२०,००० रिक्त पदांसाठी २४ दशलक्षाहून अधिक अर्ज आले . अगदी पीएचडी असलेले लोकही सरकारी नोकरीच्या निम्नस्तरीय रिक्त जागांसाठी अर्जकरत आहेत. यावरून हे स्पष्ट होते, की सामाजिक सुरक्षितता आणि उच्च किमान वेतनामुळे लोकांना सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्या किती तीव्रतेने हव्याशा वाटतात / लोक सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांच्या किती तीव्रतेने मागे लागले आहेत.

कृषी क्षेत्रात, शेती सोडून व शहरांमध्ये काम मिळवण्यासाठी जाण्याची इच्छा असलेले तरुण अधिक अधिक निराश होत आहेत. आज सुमारे १६ टक्के सुशिक्षित तरुण बेरोजगार आहेत. ही स्थिती विशेषतः उत्तरेच्या राज्यांमध्ये तीव्र आहे. त्यांच्याकडे चांगले जीवन जगण्या इतके वेतन देणाऱ्या नोकरीसाठी आवश्यक कौशल्यांचा अभाव आहे. दुसरी कडे पेरणी, तणाची कोळपणी, उफणणी, आणि कापणी यांसारख्या शेतकामांच्या यांत्रिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातील महिला मोठ्या प्रमाणात बेरोजगार झाल्या आहेत. जास्तीत जास्त ग्रामीण महिला बेरोजगार आहेत कारण मनरेगामध्ये कोणतेही राज्य महिलांना १०० दिवस काम देत नाही. वास्तविक वेतनात आलेली मंदी आणि वेळेवर आणि नेमक्या पगाराची खात्री देण्यातली सरकारची असमर्थता ही ग्रामीण महिलांना सर्वांत मोठ्या रोजगार योजनेपासून दूर राहण्यासाठी परावृत्त करते.

SBMECO

शहरी भागात, महिला ऑटोमेशन/स्वयंचलनामुळे सचिव किंवा तत्सम नोकऱ्या आणि इतर कमी पगाराच्या नोकऱ्या गमावत आहेत. जागतिक बँकेच्या म्हणण्यानुसार भारतात ऑटोमेशनच्या वापरामुळे भविष्यात ६९ टक्के नोकऱ्या कमी होतील. भारतातील बेरोजगारीच्या वाढीसाठी मोठ्या प्रमाणात ऑटोमेशन जबाबदार आहे. सरकारला अधिक मानवी श्रमाधारित उद्योगांना प्रोत्साहन द्यावे लागेल. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी स्वरोजगार आणि सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (एमएसएमई) वाढविण्यावर भर देत आहेत आणि त्यांच्या वाढीसाठी अनेक आर्थिक सवलती दिल्याआहेत.

ज्यामध्ये बऱ्याच एमएसएमईंचा समावेश अनौपचारिक क्षेत्रात होतो जे शेवटी नोकरी शोधणाऱ्या लोकांना रोजगार देतात; परंतु या क्षेत्रात सामाजिक सुरक्षितता नाही आणि बऱ्याचदा अमानवी परिस्थितीत काम करावे लागते. नोकरी शोधणाऱ्यांपैकी ९४ टक्के लोकांना अनौपचारिक क्षेत्रात काम करणे भाग पडते. त्यामुळे आव्हान हे आहे, की स्वयंरोजगार आणि लघु उद्योगांचे वर्चस्व असलेली आधुनिक चैतन्यशील अर्थव्यवस्था निर्माण करणे जेणे करून त्यामध्ये अधिकाधिक लोकांना रोजगार मिळू शकेल. यामुळे रोजगाराचे चिंताजनक स्वरूप सुधारू शकते. श्रमिक शक्तीपैकी दोन तृतीयांश लोक प्रासंगिक कामगार म्हणून काम करतात, तर केवळ १७ टक्के संघटित क्षेत्रात पगारदार म्हणून काम करतात. सप्टेंबर २०१६ मध्ये जाहीर झालेल्या ५ व्या राष्ट्रीय रोजगार-बेरोजगारी सर्वेक्षणानुसार केवळ ६० टक्के लोकांना पूर्ण वर्षासाठी काम मिळाले, तर ३५ टक्के लोकांनी केवळ ६ ते ११ महिने काम केले. नोकऱ्यांची स्थिती अशा प्रकारे अस्थिर आणि अनौपचारिक स्वरूपाची आहे .दुर्दैवाने ,राष्ट्रीय रोजगार-बेरोजगारी सर्वेक्षण बंद केले गेल आहे. त्यामुळे आता विश्वासार्ह आकडेवारीसाठी राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालयाने भारतातील रोजगार संख्या जाहीर करण्याची प्रतीक्षा करावी लागेल.

भारतातही बऱ्याचशा नोकऱ्या कमी दर्जाच्या आहेत आणि म्हणूनच लोकांना चांगल्या नोकऱ्या मिळण्यासाठी प्रशिक्षण आवश्यक आहे. याकरता कौशल्य प्रमाणपत्र तसेच ध्येय केंद्रित औद्योगिक धोरण आणि राष्ट्रीय रोजगार धोरण आवश्यक आहे. देशांतर्गत स्पर्धेला उत्तेजन देण्याची आणि परदेशी स्पर्धे पासून देशी उद्योगांचे संरक्षण करण्याची देखील गरज आहे. हे आवश्यक आहे कारण आपले बरेच लघु उद्योग चिनी उत्पादनांच्या भरमसाठ आवकीमुळे नष्ट झाले आहेत. सरकारने निर्यातीला जोरदार बढावा द्यावा लागेल आणि काही प्रमाणात आयातीला पर्याय निर्माण करावे लागतील.

भारतातील बेरोजगारीला अनेक कारणे जबाबदार आहेत. ती पुढीलप्रमाणे-

१. दारिद्र्य:

भारतात दारिद्य व बेरोजगारी या दोन्ही समस्या तीव्र स्वरूपाच्या आहेत. अनेक व्यक्ती गरीब असण्याचे कारण बेकारी हे आहे; पण त्याच बरोबर व्यक्तीचे दारिद्यही बेकारीस कारणीभूत आहे. व्यक्ती गरीब असल्यामुळे त्यांच्याकडे साधनसामग्रीची कमतरता असते. त्यामुळे त्यांना फायदेशीर रोजगार मिळवता येत नाही. गरिबीमुळे शिक्षण व प्रशिक्षणावर खर्च करणे शक्य होत नाही. व्यवसाय सुरू करण्यात अडचणी येतात, नोकरी मिळवण्यासाठी पैसा खर्च करावा लागतो. गरीब लोकांना तो खर्च करता येत नाही त्यामुळे त्यांना बेकार राहावे लागते.

२. लोकसंख्येतील अतिरिक्त वाढ :

भारतात लोकसंख्या अतिरिक्त आहे. लोकसंख्येचा विस्फोट झाल्याचा अनुभव येत आहे. लोकसंख्या वाढल्यामुळे श्रम दलात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली मात्र वाढलेल्या श्रम दलाला सामावून घेता येईल एवढ्या प्रमाणात रोजगार संधी देशात निर्माण न झाल्यामुळे बेकारीचे प्रमाण जास्तआहे.

३. अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धीचा कमी वेग :

अर्थव्यवस्थेतील रोजगार संधी या आर्थिक वृद्धीशी संबंधित असतात. आर्थिक वृद्धीचा दर जास्त असेल, तर मोठ्या प्रमाणात अर्थव्यवस्थेतील शेती उद्योग व सेवा क्षेत्रात रोजगार निर्माण होतो. भारतात नियोजन काळात अपेक्षित वेगाने आर्थिक वृद्धीघडून न आल्याने पुरेशा रोजगार संधीनिर्माण झाल्यानाहीत. भारतात आर्थिक विकासाचा वेग कमीअसल्यामुळे दारिद्यअसल्याचे दिसून येते. १९५१ ते ८१ च्याकालखंडात भारतातील वृद्धीदरसरासरीने फक्त३.५ टक्केहोता. १९८१ ते १९९१ या काळात तो ५ टक्क्यांपर्यंत वाढला. १९९१ नंतरच्याआर्थिक सुधारणा काळात वृद्धीदर५.५ टक्केते सहा टक्क्यांपर्यंत वाढला; पण सध्याआर्थिक वृद्धीदरपुन्हाकमीझालेला दिसून येतो. एका बाजूला अतिरिक्तलोकसंख्याव दुसऱ्याबाजूला आर्थिक वृद्धीचा अल्पवेग यामुळे देशात बेकारीमोठ्याप्रमाणात निर्माण झाली.

४. मागासलेली शेती :

भारतात मोठ्या प्रमाणावरील बेकारीचे व अर्ध बेकारीचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतीय शेतीचे स्वरूप हे आहे. भारतात ६५ टक्के पेक्षा जास्त लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे मात्र शेती प्रगत नाही. शेतीत परंपरागत तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. भारतात दरडोई शेतीची उपलब्धता कमी आहे. शेतीत आवश्यकतेपेक्षा जास्त लोकसंख्या काम करत आहे. शेतकरी गरीब असल्याने ते आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शेतीत वापर करू शकत नाहीत. भारतीय शेतीचे स्वरूप हंगामीआहे. तसेच दारिद्यामुळे कुक्कुटपालन, दूध व्यवसाय, मधमाशीपालन, मासेमारी, अन्नप्रक्रिया अशा इतर पूरक किंवा पर्यायी स्वरूपाच्या रोजगार संधी उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या प्रमाणावर बेकार आहेत.

SBMECO

५. औद्योगिकीकरणाचा अल्प वेग :

नियोजन काळात देशात औद्योगिकीकरणाचा वेग वाढवण्याच्या दृष्टीने मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न करण्यात आले. पायाभूत उद्योगांची सार्वजनिक क्षेत्रात उभारणी, पायाभूत सुविधांची उपलब्धता, औद्योगिक धोरणात योग्य बदल, खाजगी क्षेत्रातील उद्योगधंद्याच्यावाढीत प्रोत्साहन यांद्वारे देशात औद्योगिकीकरणाचा वेग वाढवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. या प्रयत्नांना काही प्रमाणात यश येऊन देशात औद्योगिक प्रगती झाली मात्र शेती क्षेत्रातील अतिरिक्त लोकसंख्येला सामावून घेता येईल एवढ्या प्रमाणात रोजगार संधी औद्योगिक क्षेत्रात निर्माण झाल्या नाहीत. तसेच सर्वत्र सारखा व समतोल औद्योगिक विकास झाला नाही. त्यामुळे औद्योगिक प्रगती कमी असलेल्या भागात लोकांना शेतीवरच अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे देशात बेकारीचे प्रमाण मोठे आहे.

६. भांडवलप्रधान तंत्रावरील भर :

भारताच्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत शेती क्षेत्रावर भर दिला. मात्र दुसऱ्या योजनेपासून औद्योगिक क्षेत्रावर भर देण्यात सुरुवात झाली. औद्योगिक विकास प्रामुख्याने भांडवल प्रधान उत्पादन तंत्राच्या स्वीकारावर आधारलेला आहे. भांडवल प्रधान तंत्रामुळे रोजगार संधी पुरेशा प्रमाणात निर्माण होऊ शकल्या नाहीत. त्यामुळे बेकारीची समस्या निर्माण झाली.

७. सदोष शिक्षण व्यवस्था:

भारतातील सुशिक्षितांची बेकारी वाढण्यास भारतातील सदोष शिक्षण पद्धती जबाबदार आहे. अर्थव्यवस्थेतील मनुष्यबळाच्या गरजा विचारात घेऊन शिक्षणपद्धती विकसित करण्यात आली नाही. त्यामुळे कारकुनी किंवा तत्सम नोकरीकरू इच्छिणाऱ्या बेकारांची संख्या वाढत गेली. व्यावसायिक स्वरूपाच्या शिक्षणावरभर न दिला गेल्याने स्वयंरोजगार करू इच्छिणाऱ्यांचे प्रमाण कमी राहिले. अलीकडे व्यवस्थापन, अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, माहितीव तंत्रज्ञान इत्यादी व्यावसायिक विद्यार्थ्यांचा कल वाढत आहे; परंतु या शिक्षणात नियोजनाचा अभाव आहे. शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे; पण तेवढ्या रोजगार संधी निर्माण न झाल्याने व्यवसायिक शिक्षण घेतलेले विद्यार्थी ही मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारआहेत.

८. विषमता :

जेव्हा व्यक्तींमध्ये भौतिक संपत्ती किंवा एकूणच राहणीमानासाठीची आर्थिक परिस्थिती समान नसते तेव्हा परिणामांची असमानता उद्भवते. विकास सिद्धांत प्रामुख्याने उत्पन्न संपत्ती, शिक्षण, आरोग्य आणि पोषण यांसारख्या जीवनमानातील असमानतेशी संबंधित आहे. तथापि, अर्थशास्त्रज्ञ सहसा उत्पन्न किंवा वापरया दृष्टीने या मोर्चांवरील प्रगतीचा आढावा घेतात.

SBMECO

'समानतेचा अभाव असलेली; विशेषत: प्रतिष्ठा, अधिकार आणि संधी यांमध्ये समानता नसलेली स्थिती,' असे संयुक्त राष्ट्रसंघाने विषमतेचे वर्णन केले आहे.

विषमतेचे ढोबळ वर्गीकरण अशा प्रकारे केले जाऊ शकते:

आर्थिक विषमता: व्यक्ती किंवा समाजातील भिन्नगट यांच्यात उत्पन्न आणि संधीचे असमान वितरण म्हणजेच आर्थिक विषमता.

सामाजिक विषमता : जेव्हा समाजातील संसाधनांचे समाजातील निकषांनुसार आसमान वितरण केले जाते तेव्हा सामाजिक विषमता निर्माण होते. यामुळे समाजाने ठरवलेल्या प्रवर्गांनुसार विशिष्ट आकृतिबंध तयार केले जातात. उदा. धर्म, नातलग, प्रतिष्ठा, वंश, जाती, वांशिक वारसा, लिंग इत्यादी. समाजातील निकषांवर अवलंबून वेगवेगळ्या प्रवर्गांसाठी सत्ता, प्रतिष्ठा आणि संपत्तीच्या स्त्रोतांचे असमान वितरण केले जाते.

या दोन्ही श्रेणी एकमेकांशी खोलवर निगडित आहेत आणि एका प्रकारची विषमता दुसऱ्या विषमतेवर परिणाम करते, उदा. लिंगामुळे होणारी सामाजिक विषमता महिलांच्या उत्पन्नावर मोठा परिणाम करते. पुरुषप्रधान समाजात लिंगानुसार वेतनात मोठा फरक असतो .

भारतात असमानतेचे परिमाण:

भारतात सामाजिक असमानतेचे विशिष्ट प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत:

- लिंग - २०१८ सालच्या ग्लोबल जेंडर गॅप रिपोर्टनुसार भारत १४९ देशांपैकी १४२ व्यास्थानावर आहे.
- लैंगिक असमानता मोजण्याचे चारमापदंड म्हणजे आर्थिक सहभाग आणि संधी, आरोग्य आणि तग धरण्याची शक्ती, शैक्षणिक यश प्राप्ती आणि राजकीय सबलीकरण.
- आंतरराष्ट्रीय कामगारसं घटनेच्या मते भारतात स्त्री- पुरुषांमध्ये वेतनातील फरक सर्वांत जास्त आहे. स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा ३४% कमी वेतन दिले जाते.
- देशातील शेतकी कामगार वर्गात ४२ टक्क्यांहून अधिक महिलांचा समावेश आहे, तरीही भारत मानव विकास सर्वेक्षणानुसार (आयएचडीएस) त्यांच्याकडे एकूण शेतीच्या दोन टक्क्यांपेक्षाही कमी शेतीची मालकी आहे.

जाती

शिक्षण, उत्पन्न, आरोग्य यांसारख्या संसाधनांमध्ये व्यक्तीसाठी मूल्यवान असलेल्या संसाधनांच्या प्राप्तीसाठी जात ही महत्त्वाची निर्णायक बाब आहे.

SBM ECO

जागतिक असमानता डेटाबेसनुसार भारतातील उच्च जातीच्या कुटुंबांनी २०१२ मध्ये राष्ट्रीय वार्षिक सरासरी घरगुती उत्पन्नापेक्षा जवळपास ४७ टक्के अधिक कमाई केली आहे. या जातींतील सर्वोच्च १० टक्के लोकांकडे गटातील संपत्तीपैकी ६० टक्के संपत्तीची मालकी होती.

धर्म

एखाद्या व्यक्तीच्या संसाधने जमवण्याच्या क्षमतेसाठी धार्मिक ओळख महत्त्वपूर्ण आहे. धार्मिक ओळखीमुळे पूर्वग्रह निर्माण होऊ शकतात. त्यामुळे आर्थिक अपवर्जन होऊ शकते / आर्थिक बाबींतून लोकांना वगळले जाऊ शकते आणि नोकरी आणि रोजीरोटीच्या संधींवर प्रभाव टाकू शकणाऱ्या इतर प्रकारचा भेदभाव ही होऊ शकतो.

लोकसंख्येच्या तुलनेत ख्रिस्ती, पारशी आणि जैन या अल्पसंख्याकांचा उत्पन्नव उपभोगाचा वाटा मोठा आहे, तर मुस्लिम आणि बौद्ध समाजाची आर्थिक संसाधनांपर्यंत पोहोच लक्षणीय प्रमाणात कमी आहे.

वांशिकता

आदिवासींचे समुदाय, त्यांची विशिष्ट संस्कृती, भाषा, बोली, भौगोलिक स्थान, प्रथा इत्यादींच्या आधारे वांशिक गट म्हणून ओळखले गेले आहेत.

सन २०१५-१६ च्या राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणात (एनएफएचएस- ४) असे दिसून आले आहे, की अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येपैकी ४५.९ लोक संपत्तीच्या निम्नतम ब्रॅकेटमध्ये आहेत. तुलनेने हे प्रमाण अनुसूचित जातींमध्ये २६.६ टक्के, इतर मागास वर्गीयांत (ओ.बी.सी.) १८.३ टक्के तर इतर जातींमध्ये ९.७ टक्के आहे.

आर्थिक असमानता :-

सन २०१७-१८ च्या भारतीय आर्थिक सर्वेक्षणात सन २०१९-२० साठी गुंतवणुकीतील आणि खपातील अपेक्षित वाढीचा विचार करून भारताच्या 'वास्तविक जीडीपी'ची ७ टक्के वाढ प्रक्षेपित केली आहे. मागील विकास दराच्या आकडेवारी पेक्षाही कमी झाली असली तरी भारत अजूनही जगातील वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक आहे. त्याच आर्थिक सर्वेक्षणात म्हटल्या प्रमाणे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी भारताला पाच ट्रिलियन अमेरिकन डॉलरची अर्थव्यवस्था बनविण्याचे स्वप्न साकार करण्यासाठी खासगी गुंतवणुकीतून आर्थिक वाढीची रणनीती बनविली आहे. या वाढीच्या दरामुळे एकूण विचारकरता भारत सर्वांत प्रभावी कामगिरी करणाऱ्या देशांपैकी एक म्हणून उठून दिसतो; परंतु दुसरीकडे असमानते संदर्भात असलेल्या उपाययोजनांबाबत, भारताची कामगिरी कमी प्रभावी आहे.

SBMECO

२०१८ च्या जागतिक असमानता अहवालानुसार भारत हा जगातील सर्वांत असमान देशांपैकी एक आहे. २०१६ मध्ये भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नामधील सर्वोच्च दहा टक्के कुटुंबांचा वाटा ५५ टक्के होता. ही सर्व देशांमध्ये नवीन सहस्राब्दीमधे (२०००–१५) नोंदविण्यात आलेली सर्वांत जास्त वाढ आहे. या संख्येमुळे मध्यपूर्वेच्या (६१ टक्के) पाठोपाठ भारत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. १९८० सालामध्ये जेव्हा भारताची वाढ मंदावली होती, तेव्हा पहिल्या दहा टक्के उत्पन्नातील हिस्सा अवघा ३१ टक्के होता.

जीडीपीच्या आधारे क्रयशक्ती समतेच्या संबंधात अमेरिका, चीन आणि भारत या जगातील तीन मोठ्या अर्थव्यवस्था आहेत. या तीन देशांपैकी भारत हा असा एकमेव देश आहे जिथे सन १९९५ ते २०११ पर्यंत गिनी गुणांक (० ते १ दरम्यानचे असमानतेचे एक परिमाण, जेथे शून्य संपूर्ण समानता दर्शविते तर एक, अत्यंत असमानता दर्शवतो) सातत्याने वाढत गेला. सन १९९५ मध्ये तो ०.३१२ होता व वाढत जाऊन सन २०११ मध्येतो ०.३४९ झाला.

सहा दशकांपेक्षा अधिक काळासाठी भारताच्या वाढीच्या अनुभवाचा दीर्घकालीन अभ्यास करण्यात आला. हा अभ्यास ग्राहकांच्या खर्चावरील भारताच्या राष्ट्रीय नमुन्यांच्या सर्वेक्षणावर आधारित होता. या अभ्यासामुळे सिद्ध होते, की १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या वर्षांत वाढीसह उपभोग असमानतेत वाढ झाली आणि त्या मागील दशकांतील असमानता कमी होण्याच्या प्रक्रियेत उलट दिशेने बदल झाला.

अखिल भारतीय कर्ज व गुंतवणूक सर्वेक्षण (एडीआयएस) च्या आकडेवारीत वाढती संपत्तीची असमानता दर्शविली गेली आहे. यात सर्वोच्च १० टक्के लोकांकडचा संपत्तीचा वाटा १९९१ ते २०१२ या काळात ५२ टक्क्यांवरून ६३ टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे, तर त्याच काळात तळातल्या ५० टक्के लोकांकडचा संपत्तीचा वाटा ९ टक्क्यांवरून घसरून ५ टक्क्यांवर आला आहे. एडीआयएसमध्ये आकडेवारीत कॉर्पोरेट संपत्तीचा समावेश नाही, यामुळे संपत्तीच्या असमानतेतली वाढ कमी दर्शवली जाण्याची शक्यता आहे.

हे सर्व पुरावे दर्शवित आहेत, की सर्वांत श्रीमंत कुटुंबे उर्वरित देशवासीयांपेक्षा अशा (विषम) प्रकारे प्रगती करत आहेत. त्यामुळे भारताच्या आर्थिक वाढीचा अनुभव पाच ट्रिलियन अमेरिकन डॉलर्सच्या अर्थव्यवस्थेच्या चकचकीत आभासी प्रतिमेपेक्षा खूपच कमी चमकदार वाटतो.

आर्थिक विषमतेची कारणे:

➢ राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या विषम विभागणीला थोड्या बहुत प्रमाणात भांडवलशाही किंमत- यंत्रणा, तर बऱ्याच अंशी भांडवलशाहीच्या आधारभूत संस्था कारणीभूत झालेल्या आहेत.

SBMECO

➢ समाजातील मालमत्तेच्या विषम विभाजनामुळे तसेच निरनिराळ्या व्यवसायांमध्ये आणि उद्योगधंद्यांमध्ये कामगारांना व मजुरांना प्राप्त होणाऱ्या कमी अधिक उत्पन्नामुळे आर्थिक विषमता निर्माण झाली आहे.

➢ मालमत्तेच्या खाजगी हक्कामुळे मूठभर धनिक वर्गातील व्यक्तींना भांडवलावरील व्याज, जमिनीचा खंड, भाडेपट्टी, स्वामित्व शुल्क व भांडवलाच्या विनियोगापासून मिळणारा नफा अशा वेगवेगळ्या मार्गांनी उत्पन्न मिळते.

➢ तसेच मालमत्तेवरील वंश परंपरागत वारसा हक्कामुळेही आर्थिक विषमतेत मोठी भर पडते.

➢ भांडवलशाही देशांत प्रामुख्याने दोन वर्ग दिसून येतात: एक वर्ग जमीनजुमला, मालमत्ता स्वाधीन असलेल्या धनिकांचा व दुसरा वर्ग केवळ मानवी श्रमशक्ती शिवाय दुसरे काहीच हाती नसलेल्या निर्धनांचा म्हणजे श्रमिकांचा. धनिक वर्गाला वर सांगितलेल्या अनेक मार्गांनी उत्पन्न लाभते. याउलट श्रमिक वर्गाला केवळ मजुरी, मासिक वेतन, मेहनताना या स्वरूपात उत्पन्नमिळते.

➢ औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेल्या भांडवलशाही देशांत राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ३० ते ३५ टक्के भाग एकूण लोकसंख्येच्या १० टक्के असलेल्या भांडवलदार वर्गाकडे, तरउ रलेले ६५ ते ७० टक्के उत्पन्न उर्वरित ९० टक्के जनतेला प्राप्त होते.

➢ निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांत मजुरीचे दर वेगवेगळे असतात. वैद्यक, अभियांत्रिकी, वकिली वगैरे उच्च व्यवसायांत प्रवेश मिळविण्यासाठी शिक्षणावर बराच खर्च करावा लागतो. त्यामुळे अशा लायक व्यक्तींचा पुरवठा, त्या त्या व्यवसायातील मागणीच्या मानाने बराच मर्यादित राहतो म्हणून ह्या व्यवसायांत वैयक्तिक उत्पन्नाचे प्रमाण अधिक असते.

➢ गरीब जनतेला उच्च शिक्षण किंवा प्रशिक्षण यांवर अधिक खर्च करणे परवडत नाही. वेतनातील व अर्जनातील विषमता यांमुळे निर्माण होते.

➢ समाजातील आर्थिक विषमता बहुतांशी मालमत्तेच्या विषम विभाजनामुळे व मालकी हक्काच्या परंपरागत प्राप्तीमुळे निर्माण झाली आहे.

➢ निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांतील कमी अधिक वेतनांमुळे किंवा मजुरीच्या दरांमुळे निर्माण होणारी आर्थिक विषमता त्यामानाने मर्यादित स्वरूपाची असते.

असंघटित/अनौपचारिक क्षेत्र :-

असंघटित क्षेत्रात व्यक्ती किंवा घरगुती मालकी किंवा भागीदारी आधारावर चालणाऱ्या आणि एकूण दहापेक्षा कमी कामगार असणाऱ्या वस्तू आणि सेवांच्या विक्री आणि उत्पादनात भाग घेणाऱ्या सर्व खाजगी उद्योगांचा समावेश होतो.

असंघटित कामगार म्हणजे जे असंघटित क्षेत्रामध्ये किंवा घरगुती कामे करतात, तसेच संघटित क्षेत्रांमध्ये कुठल्याही सामाजिक सुरक्षा लाभाशिवाय काम करतात अशा कामगारांना असंघटित कामगार असे म्हणतात.

संघटित कामगारांचे वर्गीकरण :

१. व्यवसायानुसार: अल्पभूधारक शेतकरी, भूमिहीन शेतकरी, मासेमारी करणारे, जनावरांचे संगोपन करणारे (विड्यांना लेबल लावणे, पॅकिंग करणे अशा स्वरूपाचे काम करणारे) विविध व्यवसायांतील कामगार, बांधकामावर काम करणारे, जनावरांच्या चामड्याचे काम करणारे, विणकाम करणारे, कारागीर, विटा व दगड खाणीत काम करणारे, लाकडे कापण्याच्या मिलमध्ये काम करणारे इत्यादी.

२. रोजगाराच्या स्वरूपानुसार: बांधील शेत कामगार, वेठबिगार, स्थलांतरित कामगार, कंत्राटीव तात्पुरत्या स्वरूपाची कामे करणारे मजूर इत्यादी.

३. विशेष आपत्ती ग्रस्त स्वरूपाचे कामगार: ताडी गोळा करणारे, सफाई कामगार, ओझी वाहणारे हमाल, जनावरांच्या गाड्या हाकणारे, इत्यादी.

४. सेवा प्रकारातील कामगार: घरकाम करणारे, नाभिक, भाज्याव फळ विक्रेते, वर्तमान पत्र विक्रेते इत्यादी.

असंघटित क्षेत्राची वैशिष्ट्ये:

➢ भारतातील जवळपास ९१ टक्के लोक अनौपचारिक क्षेत्रात काम करून जगतात, तर औपचारिक/संघटित क्षेत्रात केवळ ६.५ आणि घरगुती क्षेत्रात ०.८ टक्के लोक काम करतात. पाच दक्षिण आशियाई देशांपैकी भारत आणि नेपाळमध्ये (९०.७ टक्के) अनौपचारिक कामगारांचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. बांगलादेश (४८.९ टक्के), श्रीलंका (६०.६ टक्के) आणि पाकिस्तान (७७.६ टक्के) यांची या आघाडीवर बरीच चांगली स्थिती आहे.

➢ अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेतील महिला आणि पुरुष (एक सांख्यिकीय चित्र) तृतीय आवृत्तीया अहवालात असे म्हटले आहे, की सर्वांना प्रतिष्ठा राखणारे काम मिळण्यासाठी औपचारिक अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने स्थित्यंतरही जरुरी अट आहे. तसेच या

अहवालानुसार आशिया-पॅसिफिकमध्ये जवळजवळ १.३ अब्ज लोक - किंवा काम करणाऱ्या लोकसंख्येतील ६८.२ टक्के लोक अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेत काम करतात.

➢ या अभ्यासात असेही दिसले, की या प्रदेशात २५ व अधिक वयोगटातील प्रौढ कामगारांच्या संख्येच्या (६७.१%) तुलनेत अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेत काम करणाऱ्या १५-२४ वयोगटातील तरुणांची संख्या (९८.३) वाढत आहे.

SBMECO

➢ शिक्षणाची पातळी जितकी जास्त तितकी औपचारिक रोजगार मिळण्याची संधीही जास्त असते. प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या ९० टक्के कामगारांच्या तुलनेत तृतीय-शिक्षित कामगारांपैकी ३१ टक्के कामगार अनौपचारिक रोजगारामध्ये आहेत.

➢ अनौपचारिक अर्थव्यवस्था या क्षेत्राच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाचा प्रमुख भाग आहे. त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अहवालात असे नमूद केले आहे, की अनौपचारिक नोकऱ्या प्रामुख्याने ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात (८५.२ टक्के) आहेत, तर शहरी भागात जवळजवळ अर्धा रोजगार (४७.४ टक्के) अनौपचारिक स्वरूपाचा आहे.

➢ आशिया-पॅसिफिक प्रदेशात बहुतेक सर्व शेती रोजगार (९४.७ टक्के) अनौपचारिक आहेत आणि दक्षिण आशियामध्ये (ज्यात भारत आहे) ही टक्केवारी ९९.३ पर्यंत पोचली आहे. औद्योगिक क्षेत्रात, अनौपचारिक रोजगाराचा हिस्सा (६८.८ टक्के) सेवा क्षेत्राच्या (५४.१ टक्के) तुलनेत जास्त दिसतो.

अनौपचारिकता: जगभरातील घटना :-

जागतिक स्तरावर दोन अब्जलोक – नोकरी करणाऱ्या एकूण लोकांपैकी ६१ टक्के लोक अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेत काम करतात. या अहवालात असे म्हटले आहे, की जगातील ९३ टक्के अनौपचारिक रोजगार हे उदयोन्मुख आणि विकसनशील देशांमध्ये आहे आणि यात शिक्षणाची पातळी ही एक महत्त्वाचीबाब आहे.

अहवालात असे म्हटले आहे की, "जागतिक स्तरावर जेव्हा शिक्षणाची पातळी वाढत जाते तेव्हा अनौपचारिकतेची पातळी कमी होते," तसेच माध्यमिक व तृतीयक शिक्षण पूर्ण केलेल्या लोकांत अनौपचारिक रोजगार स्वीकारण्याची शक्यता कमी असते.

त्या अहवालातील दोन लेखक, फ्लोरेन्स बोनेट आणि विक्कीलेंग यांनी देखील निदर्शनास आणून दिले आहे, की सर्व अनौपचारिक कामगार गरीब नसले तरी गरिबी हे अनौपचारिकतेचे कारण आणि परिणाम दोन्ही आहे.

अनौपचारिकतेचे तिच्या सर्वरूपातील प्रमाण जास्त असल्याने कामगार, उपक्रम/ उद्योग आणि समाजयांच्यावर अनेक प्रतिकूल परिणाम होतात. विशेषतः सर्वांसाठी प्रतिष्ठेच्या योग्य कामाची प्राप्ती आणि शाश्वत व सर्वसमावेशक विकास साकार करण्यासाठी अनौपचारिकता हे एक मोठे आव्हान आहे," असे आयएलओच्या सांख्यिकी विभागाचे संचालक राफेल डायझ दे मदीना, यांनी एका निवेदनात म्हटले आहे.

SBMECO

कृषी क्षेत्रात जगभरात सर्वाधिक प्रमाणात अनौपचारिक रोजगार (९३.६ टक्के) आहे. उद्योग (५७.२ टक्के) आणि सेवा क्षेत्र (४७.२ टक्के) यात अनौपचारिकता कमी आहे. विशेषत: अरब राज्ये आणि आशिया-पॅसिफिकमधील सेवा क्षेत्रात अनौपचारिकता तुलनेने कमी आहे.

तथापि, जेव्हा अनौपचारिक रोजगार हा रोजगाराचा मुख्य स्रोत असतो, तेव्हा विशेषत: उदयोन्मुख आणि विकसनशील देशांमध्ये, सर्व क्षेत्रांमध्ये अनौपचारिकेची पातळी उच्च असते, असे अहवालात नमूद केले आहे.

3.२ धोरणात्मक उपाय :-

दारिद्य निर्मूलन कार्यक्रम -

दारिद्य निर्मूलन कार्यक्रम हे देशातून दारिद्य निर्मूलनासाठी आर्थिक आणि मानवतावादी मार्गाने उचलले जाणारे पाऊल आहे. जागतिक बँकेच्या म्हणण्यानुसार जर एखादी व्यक्ती दिवसाला १ डॉलर्स किंवा त्याहून कमी दिवस जगत असेल तर तो अत्यंत गरीबीत जीवन जगत आहे आणि सध्या जगातील ६७६७६७ दशलक्ष लोक या श्रेणीत आहेत. मागील जाहीर झालेल्या आकडेवारीनुसार २०११ मध्ये भारतातील २८८ दशलक्ष लोक दिवसाला १.९० $ डॉलर्सपेक्षा कमी खर्चात जगतात. दारिद्य निर्मूलन आणि गरीब कुटुंबांना मूलभूत सुविधा मिळाव्यात यासाठी भारत सरकारने विविध कार्यक्रम व योजना सुरू केल्या.

प्रधानमंत्री आवास योजना आणि २०२२ पर्यंत सर्वांसाठी गृहनिर्माण यांसारख्या योजना विकसित केल्या गेल्या ज्यायोगे ग्रामीण व शहरी गरिबांना घरे उपलब्ध करून देण्यात येतील. स्टार्ट-अप इंडिया आणि स्टँड अप इंडिया यांसारख्या ताज्या सरकारी योजना लोकांचे जीवन निर्वाह करण्यासाठी सक्षम बनविण्यावर लक्ष केंद्रित करतात.

धोरणात्मक उपाय (अलीकडील दोन-तीन कार्यक्रम):

गरिबी निर्मूलन कार्यक्रम:

१. प्रधानमंत्री जन-धन योजना:

मूलभूत बचत बँक खात्याची उपलब्धता, दुर्बल घटकांना विमा व पेन्शन सुविधा, विमा व निवृत्ती वेतन यांसारख्या विविध वित्तीय सेवांची उपलब्धता सुनिश्चित करणे हे पंतप्रधान जन-धन योजनेचे उद्दिष्ट आहे. केवळ प्रभारी तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यास परवडणाऱ्या किंमतीवर व्यापक प्रसार शक्यआहे.

पीएमजेडीवाय हे आर्थिक समावेशावरील राष्ट्रीय मिशन आहे ज्यात देशातील सर्व कुटुंबांच्या सर्वसमावेशक आर्थिक समावेशासाठी एकात्मिक दृष्टिकोन समाविष्ट आहे. या

SBMECO

योजनेमध्ये, प्रत्येक कुटुंबासह किमान एक मूलभूत बँक खाते, आर्थिक साक्षरता, पत, विमा आणि निवृत्ती वेतन सुविधा यांचा समावेश आहे. बँकिंग सुविधा देण्याची कल्पना केली आहे. या व्यतिरिक्त रु. डेबिट कार्ड लाभार्थ्यांना दिले जाईल ज्यात अपघात विमा संरक्षण एक लाख रुपयांचा समावेश आहे. या योजनेत सर्व सरकारी लाभ (केंद्रीय/ राज्य/ स्थानिक संस्थांकडून प्राप्त झालेल्या) लाभार्थ्यांच्या खात्यात योजनाबद्ध करण्याचे आणि केंद्रसरकारच्या थेट लाभ (डीबीटी) योजनेची कल्पना आहे. कमकुवत कनेक्टिव्हिटी, ऑनलाईन व्यवहार यांसारख्या तांत्रिक अडचणी सोडवल्या जातील. दूरसंचार ऑपरेटर मार्फत मोबाइल बँकिंग आणि रोख पैसे काढणे केंद्र म्हणून त्यांची स्थापना केलेली केंद्रे या योजनेंतर्गत आर्थिक समावेशासाठी वापरली जाण्याची योजना आहे. या व्यतिरिक्त देशातील तरुणांना या मिशन मोड कार्यक्रमात भाग घेण्यासाठी प्रवृत्त करण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.

योजनेचा तपशील -

प्रधानमंत्री जन-धन योजना (पीएमजेडीवाय) हे एक राष्ट्रीय वित्तीय समावेशन मिशन आहे जे परवडणाऱ्या मार्गाने वित्तीय सेवा, बँकिंग बचत आणि ठेवी खाती, पैसे, कर्ज, विमा, निवृत्ती वेतनाची सुविधा सुनिश्चित करते.

कोणतीही बँक शाखा किंवा व्यवसाय प्रतिनिधी (बँक मित्र) आउटलेटमध्ये खाते उघडता येते. पीएमजेडीवाय खाती शून्य शिल्लक ठेवून उघडली जात आहेत. तथापि, जर खातेदारांना पुस्तक तपासायचे असेल, तर त्याने किमान शिल्लक मापदंड पाळला पाहिजे.

प्रधानमंत्रीजन-धन योजनेंतर्गत खाते उघडण्यासाठी आवश्यक कागदपत्रे:

- जर आधारकार्ड / आधार नंबर उपलब्ध असेल, तर इतर कागदपत्रांची आवश्यकता नाही. जर पत्ता बदलला असेल, तर सध्याच्या पत्त्याचे स्वत:चे प्रमाणीकरण पुरेसे आहे.
- जर आधार कार्ड उपलब्ध नसेल, तर खालीलपैकी कोणत्याही अधिकृत वैध कागदपत्रांची (ओव्हीडी) आवश्यकता असेल: मतदार ओळखपत्र, ड्रायव्हिंग लायसन्स, पॅनकार्ड, पासपोर्ट आणि नरेगा कार्ड. जर आपले कागदपत्र या कागदपत्रांपैकी असतील, तरते 'ओळख आणि पत्त्याचा पुरावा' म्हणून काम करू शकतात.
- जर एखाद्या व्यक्तीकडे वर नमूद केलेली 'वैध सरकारी कागदपत्रे' नसतील; परंतु बँकेने त्याला 'कमी जोखीम' म्हणून वर्गीकृत केले असेल, तर तो खालील कागदपत्रे सादर करून बँक खाते उघडू शकतो:

केंद्र/ राज्य सरकार विभाग, वैधानिक/नियामक प्राधिकरण, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम, अनुसूचित व्यावसायिक बँका आणि सार्वजनिक वित्तीय संस्थायांनी जारी केलेल्या अर्जदाराचा

फोटो असलेले ओळखपत्र; राजपत्रित अधिकाऱ्याने त्या व्यक्तीचे योग्य सत्यापित छायाचित्र असलेले पत्र दिले.

या योजनेशीसंबंधित विशेष फायदे खालीलप्रमाणे आहेत

• ठेवींवरील व्याज.

• एक लाख रुपयांचा अपघात विमा संरक्षण.

• किमान शिल्लक आवश्यक नाही.

• प्रधानमंत्री जन-धन योजनेंतर्गत लाभार्थींच्या मृत्यूच्या सामान्य शर्तींची भरपाई केल्यास ३०,००० रुपयांचा जीवन विमा देय असेल.

• भारतभर सहज निधी हस्तांतरण.

• सरकारी खात्यातील लाभार्थ्यांना या खात्यांमधून लाभ हस्तांतरण मिळेल.

• सहा महिन्यांपर्यंत या खात्यांच्या समाधानकारक कामकाजानंतर ओव्हरड्राफ्टची सुविधा दिली जाईल.

• पेन्शन, विमा उत्पादनांमध्ये प्रवेश.

• पंतप्रधान जन-धन योजनेंतर्गत वैयक्तिक अपघात विमा अंतर्गत दावे देय असेल, जर रुपे कार्ड धारकाकडे कोणत्याही शाखेत, बँक मित्र, एटीएम, पीओएस, ई-कॉमर्स इत्यादी चॅनेलवर किमान एक यशस्वी आर्थिक किंवा गैर-आर्थिक व्यवहार असेल, तर स्वतःच्या बँकेमार्फत अपघाताची तारीख (बँक ग्राहक / रुपे कार्डधारक त्याच बँकेच्या वाहिनीवर व्यवहार) आणि/ किंवा इतर बँक (बँक ग्राहक / रुपे कार्ड धारक इतर बँक चॅनेलवर व्यवहार) तारखेच्या ९० दिवसांच्या आत केले असल्यास विमा कार्यक्रम २०१६- १७ या आर्थिक वर्षाअंतर्गत समाविष्ट करण्यास पात्र आहे.

• ५०००/- पर्यंत ओव्हरड्राफ्ट सुविधा प्रत्येक कुटुंबासाठी फक्त एका खात्यात उपलब्ध आहे, मुख्यत: कुटुंबातील स्त्रीसाठी.

२. दीनदयाल अंत्योदय योजना:

दीनदयाल अंत्योदय योजनेचे उद्दिष्ट कौशल्य विकास आणि इतर उपाययोजनांद्वारे रोजगाराच्या संधींमध्ये वाढ करून शहरी व ग्रामीण गरिबी कमी करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट लक्षात घेऊन मेक इन इंडिया, सामाजिक आणि आर्थिक उन्नतीसाठी कौशल्य विकास आवश्यक आहे. दीनदयाल अंत्योदय योजना, गृहनिर्माण व शहरी दारिद्र्य निर्मूलन मंत्रालयाच्या अंतर्गत सुरू करण्यात आली. भारत सरकारने या योजनेसाठी ५०० कोटींची तरतूद केली आहे.

ही योजना राष्ट्रीय शहरी आजीविका मिशन (एनयूएलएम) आणि राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका मिशन (एनआरएलएम) चे एकत्रीकरण आहे.

SBMECO

राष्ट्रीय शहरी आजीविका मिशन (एनयूएलएम) यांना दीनदयाल अंत्योदय योजना - (डे-एनयूएलएम) आणि हिंदीमध्ये राष्ट्रीय शहरी आजीविका मिशन असे नाव देण्यात आले आहे. या दीनदयाल अंत्योदय योजनेंतर्गत सर्व ४०४१ शहरे व शहरे यांचा समावेश असेल. सध्या, सर्व शहरी दारिद्र्यनिर्मूलन कार्यक्रमांमध्ये केवळ ७९० शहरांचा समावेश केला आहे.

दीनदयाल अंत्योदय योजना आणि राष्ट्रीय शहरी आजीविका मिशन:

शहरी गरीब कुटुंबांचे दारिद्र्य आणि जोखीम कमी करण्याचे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. त्यांना स्वयंरोजगार आणि कुशल वेतन मिळणाऱ्या रोजगाराच्या संधींचा उपयोग करण्यास समर्थकरून त्यांचे जीवनमान टिकवून ठेवता येईल. शहरी बेघरांसाठी टप्प्याटप्प्याने अत्यावश्यक सेवांसह सुसज्ज निवारा देण्याचे ही या योजनेचे उद्दिष्ट असेल. या योजनेमध्ये शहरी रस्ता विक्रेत्यांना योग्य जागा, संस्थात्मक पत आणि सामाजिक सुरक्षा आणि रोजगाराशी संबंधित अडचणी लक्षात घेता उभरत्या बाजारातील संधींमध्ये त्यांचे प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी कौशल्य प्रदान करण्याशी संबंधित आहे.

डीएवाई-एनयूएलएमचे घटक -

या योजनेचे दोन घटक आहेत, एक ग्रामीण भारतासाठी आणि दुसरा शहरी भारतासाठी. दीनदयाल अंत्योदय योजना म्हणून नियुक्त केलेला शहरी घटक गृहनिर्माण व शहरी गरिबी निर्मूलन मंत्रालय (एचयूपीए) द्वारे लागू केला जाईल.

दीनदयाल उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना म्हणून नियुक्त ग्रामीण भाग ग्रामीण विकास मंत्रालयामार्फत राबविला जाईल.

योजनेची ठळक वैशिष्ट्ये :-

कौशल्य प्रशिक्षण आणि प्लेसमेंटद्वारे रोजगार - या अभियानांतर्गत शहरी गरिबांना प्रशिक्षण देण्यासाठी आणि त्यांना कार्यक्षम बनविण्यासाठी १५ हजार रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे, जी ईशान्य आणि जम्मू-काश्मीरसाठी प्रतिव्यक्ती १८ हजार रुपये आहे. शहरी गरिबांना बाजारपेठ देण्याच्या कौशल्यांमध्ये प्रशिक्षण देण्याची शहरी नागरिकांची मोठी मागणी शहरजीवन निर्वाह केंद्रांच्या माध्यमातून पूर्ण केली जाईल.

सामाजिक एकता आणि संस्था विकास – सदस्यांच्या प्रशिक्षणासाठी बचत गट (एसएचजी) तयार करण्याच्या माध्यमातून हे केले जाईल, ज्यामध्ये प्रत्येक गटाला १०,००० रुपयांचे आरंभिक पाठबळ दिले जाते. नोंदणीकृत भागातील स्तरीय महासंघांना ५०,००० रुपयांची मदत दिली जाते.

SBMECO

शहरी गरिबांना अनुदान – सूक्ष्म उद्योग व गट उपक्रमांच्या स्थापनेतून स्वयंरोजगारास चालना दिली जाईल. या अंतर्गत गट प्रकल्पांवर वैयक्तिक प्रकल्पांसाठी २ लाख रुपयांचे व्याज अनुदान आणि १० लाख रुपयांचे व्याज अनुदान देण्यात येणारआहे.

शहरी निराधारांसाठी निवारा – शहरी बेघरांसाठी निवारा बांधण्यासाठी लागणाऱ्या खर्चाचा संपूर्ण खर्च योजनेंतर्गत आहे.

इतर साधने – विक्रेत्यांसाठी विक्रेता बाजारपेठ विकसित करणे आणि पायाभूत सुविधा स्थापित करणे आणि कचरा उचलणारे आणि अपंगांसाठी विशेष प्रकल्प इत्यादीद्वारे कौशल्यांचा प्रचार करणे.

योजनेचा प्रभाव:

शहरी गरीबांची मालकी आणि फायदेशीर सहभाग आणि सर्व प्रक्रियांमध्ये त्यांचा सहभाग.

संस्थारचना आणि क्षमता मजबूत करण्यासह प्रोग्राम डिझाइन आणि अंमलबजावणीत पारदर्शकता.

सरकारी अधिकारी आणि समुदायाची जबाबदारी.

उद्योग आणि इतर भागधारकांसह भागीदारी.

समुदाय स्वावलंबन, स्वावलंबन, स्वत:ची मदत आणि परस्पर मदत.

योजनेची देखरेख : -

रिअल-टाइम आणि नियमितपणे या योजनेच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवण्याच्या उद्देशाने मंत्रालयाने एक ऑनलाइन वेब-आधारित व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (एमआयएस) विकसित केली आहे. एमआयएस २० जानेवारी २०१५ रोजी सुरू करण्यात आली. एमआयएस प्रशिक्षण प्रदाता, प्रमाणपत्र संस्था, बँका आणि स्रोत संस्था यांसारख्या भागधारकांना थेट आवश्यक माहिती थेट मिळविण्यास सक्षम करते, ज्याचा उपयोग देखरेखीसाठी आणि इतर उद्दिष्टांसाठी केला जाऊ शकतो आणि शहरी स्थानिक संस्था, राज्ये आणि एच.यू. पी.ए. मंत्रालय देखील चालवू शकते. याव्यतिरिक्त, संचालनालय डे-एनयूएलएम योजनेच्या अंमलबजावणीच्या प्रभावी देखरेखीसाठी राज्य/ केंद्रशासित प्रदेशांशी नियमितपणे आढावा बैठक आणि व्हिडिओ कॉन्फरन्स आयोजित करेल.

३. प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना:

देशातील सर्व भूधारक लघु व किरकोळ शेतकऱ्यांना सामाजिक सुरक्षा देण्यासाठी प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना सुरू केली आहे.

SBMECO

या शेतकऱ्यांची कमी बचत आहे आणि वृद्धापकाळापर्यंत जगताना त्यांचे जगण्याचे कोणतेही साधन नसते. वृद्धापकाळानंतर त्यांना निरोगी आणि आनंदी आयुष्यासाठी मदत करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे.

या योजनेंतर्गत सर्वपात्र लघु व सीमांतिक शेतकऱ्यांना ३,००० /- रुपये निश्चित पेन्शन देण्यात येईल. हीएक ऐच्छिक व योगदान आधारित पेन्शन योजना आहे. भारतीय जीवन विमा महामंडळाने व्यवस्थापित केलेल्या पेन्शन फंडामधून शेतकऱ्यांना पेन्शन दिली जाईल. निवृत्तीच्या तारखेपर्यंत म्हणजेच वयाच्या ६० वर्षे होईपर्यंत शेतकऱ्यांना पेन्शन फंडामध्ये दरमहा रु. ५५ ते २०० रुपयांपर्यंतचे योगदान द्यावे लागेल.

केंद्रसरकार ही पेन्शन फंडामध्ये समान रकमेचे समान योगदान देईल. जे शेतकरी १८ वर्षे व त्यापेक्षा जास्तव ४० वर्षे वयाचे आहेत ते या योजनेत सहभागी होण्यासाठी पात्र आहे. छोट्याव सीमांत शेतकऱ्यांचे पती-पत्नी सुद्धास्वतंत्रपणे या योजनेत सामील होण्यास पात्र आहेत आणि ६० वर्षांचे झाल्यावर त्यांना ३०००/- चे स्वतंत्र पेन्शन ही मिळेल.

या योजनेत सामील झालेले शेतकरीनंतर कोणत्याही कारणास्तव पुढे जाण्याची इच्छा नसल्यास ते ही योजना नंतर सोडू शकतात. पेन्शन फंडाचे त्यांचे योगदान व्याजासह त्यांना परत देण्यात येईल.

सेवा निवृत्तीच्या तारखेआधीच शेतकऱ्याचा दुर्दैवी मृत्यू झाल्यास पती/ पत्नीमृत शेतकऱ्याच्या उर्वरित वयापर्यंत बाकीचे योगदान देऊन ही योजना पुढे चालू ठेवू शकतात.
सेवानिवृत्तीच्या तारखेपूर्वी शेतकऱ्याचा मृत्यू झाल्यास, जोडीदाराने पुढे चालू ठेवण्याची इच्छा केली नाही तर शेतकऱ्याने व्याजासहित केलेले एकूण योगदान पती/ पत्नीला दिले जाईल. सेवानिवृत्तीच्या तारखेआधी शेतकऱ्याचा मृत्यू झाल्यास, जोडीदार नसेल, तर व्याजासह एकूण योगदान नामनिर्देशित व्यक्तीला दिले जाईल.
सेवानिवृत्तीच्या तारखेनंतर जर शेतकरीमरण पावला तरपती/ पत्नीला पेंशनच्या ५०% म्हणजे कौटुंबिक पेन्शन म्हणून दरमहा १५०० रुपये मिळतील.

जर शेतकरी पीएम-किसन योजनेचा लाभार्थी असेल तरतो / तीपीएम-किसान लाभ ज्या बँक खात्यात त्याला / तिला लाभ मिळतो त्याच बँक खात्यातून थेट अनुदान देण्यास परवानगी देऊ शकते. या योजनेत सामील होण्यासाठी इच्छुक पात्र शेतकरीजवळील कॉमन सर्व्हिस सेंटर (सीएससी) ला त्यांचा आधारक्रमांक आणि बँक पासबुक किंवा खात्याच्या तपशिलासह भेट देतील. नंतर पंतप्रधान-किसान राज्य नोडल अधिकाऱ्यामार्फत किंवा इतर कोणत्याही मार्गाने किंवा ऑनलाईन नोंदणी करून घेण्याची पर्यायी सुविधा देखील उपलब्ध करून देण्यात येईल.

SBMECO

या योजनेंतर्गत नोंदणी नि:शुल्क आहे आणि सीएससी केंद्रांवर शेतकऱ्यांना त्यासाठी कोणतेही पैसे देण्याची गरज नाही.

रोजगार निर्मिती कार्यक्रम :-

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना:

महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियमाची अंमलबजावणी १९७७ पासून महाराष्ट्रात सुरू झाली. राज्यात महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ नुसार दोन योजना सुरू होत्या.

ग्रामीण भागात अकुशल व्यक्तींकरिता रोजगार हमी योजना व महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ कलम १२ (ई) नुसार वैयक्तिक लाभाच्या योजना.

सदर योजनांना राज्य शासनाच्या निधीतून अर्थसाहाय्य केले जात होते.

सन २००५ मध्ये केंद्रशासनाने संपूर्ण भारतात राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (विद्यमान नाव – महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा) लागू केला. तसेच केंद्रशासनाने ज्या राज्यांनी पूर्वीपासून रोजगार हमी अधिनियम मंजूर केला होता, अशा राज्यांना केंद्र शासनाच्या अधिनियमातील कलम २८ अन्वये त्यांचा कायदा राबविण्याची मुभा दिली होती.

तद्नुसार महाराष्ट्र शासनाने सन २००६ मध्ये पूर्वीचा कायदा ठेवण्याचा पर्याय स्वीकारला आहे. मात्र, विधानमंडळाने केंद्रिय कायद्यास अनुसरून राज्यास निधी मिळवण्याच्या अनुषंगाने १९७७ च्या कायद्यात आवश्यक त्या सुधारणा केल्या, त्यामुळे योजना राबविण्याच्या कार्यपद्धतीत बदल झाला आहे.

सद्य:स्थितीत राज्यात महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ (दिनांक ६ ऑगस्ट, २०१४ पर्यंत सुधारित) अंमलात आहे व या कायद्यांतर्गत खालील दोन योजना सुरू आहेत :-

अ) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना – महाराष्ट्र (MGNREGS) या योजनेंतर्गत केंद्रशासन १०० दिवस प्रति कुटुंब रोजगाराची हमी देते व १०० दिवस प्रति कुटुंब मजुरीच्या खर्चासाठी निधी पुरवते. प्रति कुटुंब १०० दिवसावरील प्रत्येक मजुराच्या, मजुरीच्या खर्चाचा आर्थिक भार राज्यशासन उचलते.

ब) महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ सुधारित कलम (१२) (ई) नुसार वैयक्तिक लाभाच्या योजना अनुदान तत्त्वावर प्रतिपूर्ती योजना म्हणून राबविण्यात येतात.

उदा. :

१) सिंचन विहिरयोजना

२) रोहयोंतर्गत फळबाग लागवड योजना.

या शिवाय राज्यशासनाचा निधीपुढील बाबींकरिता वापरला जातो.

SBMECO

१) राज्य रोजगार हमी योजनेतील प्रगती पथावरील अपूर्ण (कुशल) कामे पूर्ण करण्याकरिता.
२) राज्य रोजगार हमी योजनेंतर्गत भूसंपादन केलेल्या जमिनीचा मोबदला देण्याकरिता.

योजनेचे उद्देश-

अकुशल रोजगाराची पूर्तता, दीर्घकालीन टिकणारी कामे व त्याद्वारे सामाजिक पायाभूत सोयी उपलब्ध करून देऊन ग्रामीण जनतेचे राहणीमान उंचावेल व कायमस्वरूपी मालमत्ता तयार करणे हे योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. योजनेमध्ये वैयक्तिक व सार्वजनिक कामांचा समावेश आहे.

योजनेचे स्वरूप -

ग्रामीण भागात राहाणाऱ्या व अंगमेहनतीची कामे करणाऱ्या मजुरांना रोजगार उपलब्ध व्हावा यासाठी राज्याची रोजगार हमी योजना व केंद्राची ग्रामीण रोजगार हमी योजना यांची सांगड घालून महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना अंमलात आणलीआहे.

सन २००५ मध्ये केंद्रशासनाने संपूर्ण भारतात राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (विद्यमान नाव – महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा) लागू केला.

अ) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना – महाराष्ट्र (MGNREGS) या योजनेंतर्गत केंद्रशासन १०० दिवस प्रति कुटुंब रोजगाराची हमी देते व १०० दिवस प्रति कुटुंब मजुरीच्या खर्चासाठी निधी पुरवते. प्रति कुटुंब १०० दिवसावरील प्रत्येक मजुराच्या, मजुरीच्या खर्चाचा आर्थिक भार राज्यशासन उचलते.

ब) प्रति दिन मजुरीचे दर केंद्रशासन निर्धारीत करते. सन २०१९-२० मजुरी दर रु. २०६/- इतका आहे.

क) अकुशल भाग ६० %, व कुशल भाग ४० % असणारी कामे योजनेत समाविष्ट आहेत.

ड) ऑनलाईन पद्धतीने माहितीचे संकलन केले जाते. सर्वमाहिती nrega.nic.in संकेतस्थळावर उपलब्ध.

लाभार्थी पात्रता -

१. केंद्रिय कायद्याच्या परिशिष्ट १ मधील कलम १ (iv) प्रमाणे योजना

अ) मग्रारोहयो विहिरी

ब) शेततळे (यंत्रसामुग्रीचा वापरन करता)

क) फळबाग लागवड

ड) भूसुधारणा

२. प्रत्यक्ष कामावर येणारा खर्च शासनाकडून करण्यात येतो.

SBMECO

३. जॉब कार्ड आवश्यक आहे.
४. ग्रामसभेद्वारे लाभार्थ्यांची निवड करण्यात येते व गटविकास अधिकारी प्रशासकीय मान्यता देतात.
५. सर्वसाधारणपणे ग्रामपंचायतीकडून अंमलबजावणी.
६. यंत्रसामुग्री वापण्यास मुभा नाही.
७. १५ दिवसांत मजुरी प्रदान करणे.
८. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यातील तरतुदीनुसार परिच्छेद २ मधील लाभार्थ्यांची निवड करण्यात येते.
९. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या मार्गदर्शक सूचनांचे पालन करणे बंधनकारक.

पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (पीएमईजीपी)

वर्णन : खादी व ग्रामोद्योग आयोगाने (केव्हीआयसी) ही योजना राष्ट्रीय स्तरावरील नोडल एजन्सी म्हणून राबविली आहे. राज्य स्तरावर ही योजना राज्य केव्हीआयसी संचालनालय, राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळे (केव्हीआयबी) आणि जिल्हा उद्योग केंद्रे (डीआयसी) आणि बँकांच्या माध्यमातून राबविली जाते. या योजनेंतर्गत शासकीय अनुदान लाभार्थी/उद्योजकांना त्यांच्या बँक खात्यांमधील अंतिम वितरणासाठी ओळखल्या गेलेल्या बँकांमार्फत केव्हीआयसी मार्फत दिले जाते.

मदतीचे स्वरूप मॅन्युफॅक्चरिंग क्षेत्रा अंतर्गत मान्य असणाऱ्या प्रकल्प/ युनिटची कमाल किंमत २५ लाख रुपये आणि व्यवसाय/ सेवा क्षेत्रा खालील १० लाख रुपये आहे.

कोण अर्जकरू शकेल?

- कोणतीही व्यक्ती, १८ वर्षांपेक्षा जास्त वयाची.
- उत्पादन क्षेत्रात १० लाख रुपये जास्त आणि सेवा आणि व्यवसाय क्षेत्रात रु. ५ लाख किमतीच्या प्रकल्पांसाठी किमान आठवा मानक पास.
- पीएमईजीपी अंतर्गत केवळ नवीन प्रकल्प मंजुरीसाठी विचारात घेतले जातात.
- बचत गट (बीपीएलच्या सदस्यांसह ज्यांनी त्यांचा इतर कोणत्याही योजनेंतर्गत लाभ घेतला नसेल तर), संस्था नोंदणी अधिनियम १८६० अंतर्गत नोंदणीकृत संस्था; उत्पादन सहकारी संस्था आणि धर्मादाय विश्वस्त संस्थादेखील पात्र आहेत.
- विद्यमान युनिट्स (पीएमआरवाय अंतर्गत, आरईजीपी किंवा भारत सरकार किंवा राज्य सरकारच्या कोणत्याही इतर योजना अंतर्गत) आणि ज्यायुनिट्सने आधी पासून भारत सरकार

SBMECO

किंवा राज्य सरकारच्या कोणत्याही इतर योजनेत शासकीय अनुदानाचा लाभ घेतला आहे ते पात्र नाहीत.

कृषी विकास कार्यक्रम-

प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना – पीएमएफबीवाय

प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना (पीएमएफबीवाय) खरीप २०१६ पासून सुरू केली गेली असून पेरणीपूर्वी पासून ते काढणीनंतरच्या अवस्थेपर्यंत सर्व प्रतिकारन करता येणाऱ्या नैसर्गिक जोखमी विरुद्ध पिकांसाठी व्यापक जोखीम संरक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी परवडणारे पीक विमा देऊन शेती उत्पादनास समर्थन देण्याचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेने ८ पीक हंगाम पूर्ण केले आहेत आणि ही राज्ये/ केंद्रशासित प्रदेशात (केंद्रशासित प्रदेशात) राबविली जात आहेत.

ही योजना सुरू झाल्यानंतर कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालय (एमओए आणि एफडब्ल्यू), भारत सरकार (मॅन्युअल हस्तक्षेप) कमी करण्यासाठी आणि वापर कमी करण्याच्या उद्देशाने या योजनेस अधिक प्रभावी, पारदर्शक आणि स्वयं-प्रशासन करण्यासाठी प्रयत्न करीत आहे.

या योजनेची अंमलबजावणी करण्याच्या भूतकाळातील अनुभवांच्या आधारे (२०१६ ते २०१८ दरम्यान) विविध संशोधन संस्थांचे अभ्यास अहवाल आणि भागधारकांकडून मिळालेला अभिप्राय विचारात घेऊन या योजनेचा आढावा घेण्यात आला व सुधारित ओ.जी. ०१ ऑक्टोबर २०१८ जाहीर करण्यात आल्या.

योजनेची उद्दिष्टे-

- पीएमएफबीवायचे लक्ष्य कृषी क्षेत्रात शाश्वत उत्पादनास मार्गदर्शनाद्वारे समर्थन देणे आहे.
- अनावश्यक उद्भवणाऱ्या घटनांमुळे पिकांचे नुकसान सहन करणाऱ्या शेतकऱ्यांना आर्थिक साहाय्य प्रदान करणे.
- शेतकऱ्यांची शेती सुरू ठेवण्यासाठी त्यांचे उत्पन्न स्थिर ठेवणे.
- शेतकऱ्यांना नाविन्यपूर्ण आणि आधुनिक शेती पद्धती अवलंबण्यास प्रोत्साहित करणे.
- शेतकऱ्यांची पत वाढवणे, पिकांची विविधता आणि कृषी क्षेत्राची वाढ आणि स्पर्धात्मकता वाढविणे तसेच उत्पादनाच्या जोखमीपासून शेतकऱ्याचे संरक्षण करणे.

योजनेची व्याप्ती-

पीक विमा योजना जाहीर केलेल्या भागातील शेती करणारे आणि भाडेकरी शेतकऱ्यांसह सर्व शेतकरीया योजनेचा लाभ घेऊ शकतात. तथापि, विमा उतरवलेल्या

पिकांमध्ये आणि जमिनींमध्ये शेतकऱ्याचा विमा योग्य हितसंबंध असले पाहिजेत. अशा शेतकऱ्यांना राज्यातील प्रचलित भूमी अभिलेखांची आवश्यक कागदपत्रे, पुरावे सादर करणे आवश्यक आहे (रेकॉर्ड ऑफ राईट्स (आरओआर), जमीन ताब्यात प्रमाणपत्र) (एलपीसी) इत्यादी आणि/ किंवा लागू करार/ करार तपशील / इतर कागदपत्रे संबंधित राज्याने परवानगी दिलेली) भागधारक / भाडेकरू शेतकरी आणि त्यासंबंधीचे सूचना सरकारच्या अधिसूचनेमध्ये असणे आवश्यक आहेत. शेतकऱ्यांनी आधारक्रमांक आणि पेरणीच्या पिकाविषयी माहिती देणे आवश्यक आहे.

- पीएमएफबीवाय अंतर्गत काय समाविष्ट आहे?
- प्रधानमंत्री फसल विमा योजना पीक विम्यात खालील बाबींचा समावेश करेलः
- भूस्खलन, गारपीट इत्यादीस्थानिक नैसर्गिक आपत्ती.
- पूर, कोरडे- ओले दुष्काळ, इत्यादी.
- पीक कापणीनंतर झालेल्या नुकसानीची भरपाई हीया योजनेत करता येईल. चक्रीवादळ, अवकाळी पाऊस, इत्यादीमुळे या परिस्थिती उद्भवू शकतात.
- स्थानिक आपत्ती: अधिसूचित भागामध्ये मुसळधार पाऊस, दरडी कोसळणे आणि पूर यांसारख्या स्थानिक जोखमीच्या घटनांमुळे बाधित स्वतंत्र शेतांचे नुकसान / नुकसान.
  पुढीलपैकी कोणत्याही कारणांमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास विमा संरक्षण लागू होणार नाही.
- युद्ध आणिनातेवाईकांचा धोका
- आण्विक धोका
- दंगा
- द्वेष युक्त नुकसान
- द्वेषाची चोरी किंवा कृत्य
  घरगुती आणि/ किंवा वन्य प्राणी चरणे आणि इतर प्रतिबंधित जोखीम कव्हरेजमधून वगळल्या जातील. पीक नुकसानीचा अंदाज त्वरित काढण्यासाठी रिमोट सेन्सिंग तंत्रज्ञान, स्मार्टफोन किंवा ड्रोन वापरण्याची योजना या योजनेद्वारे प्रस्तावित आहे.

पीएमएफबीवाय ची वैशिष्ट्ये कोणती आहेत ?

- प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना (पीएमएफबीवाय) ची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेतः
- अपूर्व कारणास्तव पीक नुकसाना विरुद्ध संपूर्ण विमा संरक्षण योजना.
- शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिरकरणे आणि नवीन शेती पद्धतींना चालना देणे हा यामागील हेतू आहे.
- पेरणीपूर्व व काढणी नंतरच्या पिकाच्या होणाऱ्या नुकसान विम्यासाठी पात्र राहील.

SBM ECO

➢ ही योजना मोठ्या प्रमाणात आपत्तींसाठी प्रत्येक अधिसूचित पिकासाठी 'फील्ड ॲप्रोचबेसिस' (म्हणजे परिभाषित क्षेत्रे) वर लागू केली जाईल.

➢ सर्व विमा उतरवलेल्या शेतकऱ्यांना पिकासाठी ‘अधिसूचित क्षेत्र’ म्हणून परिभाषित केले जावे ज्यास समान जोखीम आणि प्रति हेक्टर उत्पादनासाठी समान खर्चाचा सामना करावा लागतो.

➢ प्रत्येक हेक्टर क्षेत्राला तुलनात्मक शेतीच्या उत्पन्नामुळे व अधिसूचित क्षेत्रातील जोखमीमुळे समान पीक तोटा होतो.

➢ अधिसूचित पिकासाठी विम्याचे युनिट लोकसंख्या निहाय एक समान जोखीम प्रोफाइल असलेल्या क्षेत्रासह मॅप केले जाऊ शकते.

➢ परिभाषित जोखमांमुळे स्थानिक आपत्ती आणि पिकानंतरच्या नुकसानीच्या जोखमीसाठी, नुकसानीच्या आकलनासाठी विम्याचे युनिट बाधित वैयक्तिक शेतकऱ्याचे विमा क्षेत्र असेल.

➢ पीएमएफबीवाय शेतकऱ्यांना प्रीमियम तरतुदींचा कॅप्शिंग तसेच विम्याच्या रकमेवरील अन्य कपात काढून कोणत्याही प्रकारची कपात न करता संपूर्ण विम्याचा दावा मिळवून देण्यास सोय करतो.

➢ भूस्खलन आणि गारपिटी बरोबरच, पूरक्षेत्र (पूर) देखील वैयक्तिक शेतीच्या पातळीवर मूल्यांकन करण्यासाठी स्थानिक आपत्ती म्हणून समाविष्ट केले गेले आहे.

➢ पीएमएफबीवाय आता शेतीनंतरच्या नुकसानीसाठी वैयक्तिक शेतीच्या पातळीवर मूल्यांकन केले जाते. यामध्ये देशभरात अवेळी आणि चक्रीवादळाच्या पावसामुळे होणाऱ्या नुकसानीचा समावेश आहे ज्यामध्ये दोन आठवड्यांपर्यंत कोरडी ठेवलेली पिके नष्ट होतात.

➢ रोखलेली पेरणी आता विम्याच्या रकमेच्या २५% पर्यंत दाव्यांसह प्रदान केली जाते.

➢ जिल्ह्यांचा गट विमा कंपनीला देण्यात येईल. अशा प्रकारच्या क्लस्टर पद्धतीमुळे पॉलिसीची प्रभावी अंमलबजावणी होईल. विमा कंपनीचे लोकेशन बिडिंग प्रक्रियेद्वारे ठरवून ३ वर्षांपर्यंतच्या कालावधीसाठी असेल.

➢ पीक हानीच्या वेगवान आणि कार्यक्षम अंदाजासाठी नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञान वापरले जाते. ड्रोन्स, स्मार्टफोन आणि रिमोट सेन्सिंग टेक्नॉलॉजीचा वापर केल्यास विमा हक्कांचा तोडगा लवकर निघेल.

➢ सुधारित प्रशासन, उत्तम पारदर्शकता आणि समन्वय आणि माहितीचा प्रसार व्हावा यासाठी पीक विम्याचे ऑनलाइन पोर्टल सुरू करण्यात आले आहे.

➢ विम्याची रक्कम थेट शेतकऱ्याच्या बँक खात्यात इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने जमा केली जाते.

➢ तसेच, युनिफाइड पॅकेज विमा योजना (यूपीआयएस) यांना खरीप २०१६ च्या

SBMECO

हंगामात देशातील ४५ जिल्ह्यांमध्ये प्रायोगिक तत्त्वावर अंमलबजावणी करण्यास मान्यता देण्यात आली होती, यासाठी यंत्रणा, जीवन, अपघात, घर आणि विद्यार्थी-सुरक्षा तसेच शेतकऱ्याच्या अधिसूचित पिकांसह (पीएमएफबीवाय/ हवामान आधारित पीक विमा योजने अंतर्गत - डब्ल्यूबीसीआयएस) यांसारख्या इतर मालमत्ता/ उपक्रमांची माहिती दिली गेली होती.

प्रधानमंत्री किसान संपदा योजना -

पीएम किसान संपदा योजना ही अन्नप्रक्रिया उद्योग मंत्रालयाने (एमओएफपीआय) सुरू केलेली एक केंद्रीय योजना आहे.

पीएम किसान संपदा योजना हे एक व्यापक संकुल आहे जेणे करून फार्मगेट पासून रिटेल आउटलेट पर्यंत कार्यक्षम पुरवठा साखळी व्यवस्थापनासह आधुनिक पायाभूत सुविधा निर्माण करणे शक्य आहे. या योजनेमुळे देशातील अन्नप्रक्रिया क्षेत्राच्या वाढीस चालना मिळते आणि शेतकऱ्यांनाही चांगले उत्पन्न मिळण्यास मदत होते. ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्यासंधी निर्माण करणे, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करणे, प्रक्रियेची पातळी वाढविणे, शेती उत्पादनांचा अपव्यय कमी करणे आणि प्रक्रिया केलेल्या खाद्य पदार्थांची निर्यात वाढविणे हे एक मोठे पाऊल आहे.

पंतप्रधान किसान संपदा योजनेची वैशिष्ट्ये

- याचा खर्च ६००० कोटी आहे.
- सन २०१९-२० या वर्षात ही योजना लागू केली जाईल.
- अन्नाची नासाडी कमी करण्याच्या उद्देशाने विद्यमान व नवीन योजनांचे एकत्रीकरण करणे, ग्राहकांना वाजवी दरात दर्जेदार भोजन उपलब्ध करून देणे आणि त्याच बरोबर शेतकऱ्याचे उत्पन्न दुप्पट करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे.
- संपदा ही एक छत्री योजना आहे ज्याचा कालावधी १५४ व्या वित्त आयोगाच्या चक्रानुसार आहे. या योजनेंतर्गत विविध योजना राबविल्या जाणार आहेत.

पंतप्रधान किसान संपदा योजनेची वर्तमान स्थिती:

अन्नप्रक्रिया उद्योग मंत्रालयाने फेब्रुवारी २०२० मध्ये पंतप्रधान किसान संपदा योजनेंतर्गत ३२ प्रकल्पांना मंजुरी दिली. हे प्रकल्प भारतातील १७ राज्यांत पसरलेले आहेत आणि त्यासाठी रु. ४०६ कोटींची गुंतवणूक अपेक्षित आहे.

इतर तपशील:

रोजगार निर्मिती – पीएमकेएसवाय अंतर्गत ३२ प्रकल्प ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या संधींवर विशेष लक्ष देऊन थेट / अप्रत्यक्ष रोजगार निर्माण करतील.

SBM ECO

आधुनिक प्रक्रिया करण्याचे तंत्र - मंत्रालयाने कृषी उत्पादनांचे शेल्फ लाइफ सुधारण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांना स्थिर महसूल मिळवून देण्याची आधुनिक खाद्य प्रक्रिया तंत्र विकसित केले आहे.

भारतातील अन्नप्रक्रिया बाजारपेठेचे मूल्य- भारतातील अन्नप्रक्रिया बाजारपेठेचे मूल्य अंदाजे रु. आर्थिक वर्ष २०१८ मध्ये २६ अब्जडॉलर्स आणि आर्थिक वर्ष २०२४ पर्यंत अंदाजे रु. ५३ अब्ज डॉलर्सवर जाऊन पोहचेल, आणि वित्त वर्ष २०२० ते २०२४ कालावधीत १२.०९% च्या सीएजीआरने विस्तारित होईल.

किसान संपदा योजनेची अंमलबजावणी -

अन्नप्रक्रिया उद्योग मंत्रालयाने (एमओएफपीआय) फार्म ते मार्केट पर्यंतच्या खाद्य शृंखलांसह अन्नप्रक्रियेसाठी आधुनिक पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याच्या उद्देशाने ४२ मेगा फूड पार्क, २३६ एकात्मिक शीत साखळी तयार करण्यास मान्यता दिली आहे.

धान्य प्रक्रिया क्षेत्राला चालना देण्याबाबतची पावले उचलली जात आहेत. जेणे करून कापणीनंतरची नासाडी आणि घटीचे प्रमाण शून्य पातळीवर आणता येईल.

कृषीगटांची ओळख करून त्यांना अनुदान देण्याचे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे जेणे करून उत्पादन केंद्रांकडून बाजारात अन्न उत्पादनांचे हस्तांतरण विना व्यत्यय होईल.

संपदाचे उद्दिष्टपुरवठा साखळी जोडणे, विद्यमान अन्न प्रक्रिया युनिट्सचे आधुनिकीकरण / विस्तार, प्रक्रिया व संरक्षण क्षमता निर्माण करणे इ. आहेत. भारतातील अन्न प्रक्रिया क्षेत्रात नूतनीकरण करण्यासाठी हे सर्व समावेशक पॅकेज आहे.

या योजनेमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवून रोजगाराच्या संधी निर्माण, प्रक्रिया केलेल्या अन्नाच्या निर्यातीला चालना मिळेल व अन्नाची नासाडी कमी होईल.

अन्न उत्पादन प्रक्रियेच्या क्षेत्राला चालना देण्यासाठी भारतात उत्पादित अन्न उत्पादनांच्या संदर्भात ई-कॉमर्सद्वारे व्यापारात १००% थेट परदेशी गुंतवणूकीला परवानगी देण्यासारख्या अन्य उपाययोजना सरकारने केल्याआहेत.

कौशल्यविकास कार्यक्रम-

१. पंतप्रधान कौशल्य केंद्र योजना

देशाच्या बेरोजगार तरुणांना रोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी पंतप्रधान कौशल्य विकास योजनेचे उद्घाटन पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी केले. या योजनेंतर्गत देशातील तरुणांना रोजगार

SBMECO

उपलब्ध होण्यासाठी विविध कोर्सेसमध्ये प्रशिक्षण देण्यात येणार असून तरुणांना रोजगार उपलब्ध होण्यासाठी विविध अभ्यासक्रमांत प्रशिक्षण दिले जाईल. पंतप्रधान कौशल्य

विकास २०२० चा फायदा देशातील दहावी, बारावीच्या ड्रॉप आऊटला (मध्येच शाळा सोडलेल्याला) होऊ शकतो. पीएमकेव्हीवाय अंतर्गत प्रशिक्षण हे क्षेत्र कौशल्य परिषद आणि संबंधित राज्य सरकार यांच्या देखरेखीखालीअसेल.

या योजनेंतर्गत देशातील बेरोजगार तरुणांना बांधकाम, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि हार्डवेअर, फूड प्रोसेसिंग, फर्निचर व फिटिंग्ज, हॅन्डक्रॉफ्ट, रत्ने व दागिने व चामड्याचे तंत्रज्ञान यांसारख्या सुमारे ४० तांत्रिक क्षेत्रांची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. देशातील तरुण त्यांच्या इच्छेनुसार प्रशिक्षण घेऊ इच्छित असलेला कोर्स निवडू शकतात (युवक ज्या कोर्समध्ये त्यांना पाहिजे तसे प्रशिक्षण घेऊ शकतात.) प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (पीएमकेव्हीवाय) अंतर्गत भारत सरकारने देशातील प्रत्येक राज्य व शहरात प्रशिक्षण केंद्रे सुरू केली असून त्यामध्ये लाभार्थ्यांना मोफत प्रशिक्षण दिले जाईल. या प्रधान मंत्री कौशल्य विकास योजना २०२० अंतर्गत केंद्र सरकार पुढील ५ वर्षांसाठी तरुणांसाठी उद्योजकता शिक्षण व प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करते.

पंतप्रधान कौशल्य विकास योजनेचा उद्देश २०२० -

आपल्याला माहिती आहेच की, देशात बेरोजगार असे बरेच तरुण आहेत आणि काही तरुणांना आर्थिक दुर्बलतेमुळे रोजगार मिळण्याचे प्रशिक्षण मिळू शकत नाही, या सर्व अडचणी लक्षात घेऊन ही योजना केंद्र सरकारने सुरू केली आहे.

पंतप्रधान कौशल्य विकास योजना २०२० अंतर्गत देशातील तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रशिक्षण केंद्रात प्रशिक्षण देणे.

या योजनेद्वारे देशातील सर्व तरुण संघटित केले जातील आणि त्यांच्या कौशल्यांमध्ये वाढ करून त्यांच्या क्षमतेनुसार रोजगार मिळेल.

उद्योग संबंधित, अर्थपूर्ण आणि कौशल्य आधारित प्रशिक्षण देऊन युवकांना कौशल्य विकासासाठी प्रोत्साहित करणे आणि तरुणांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे.

पंतप्रधान कौशल्य विकास योजना कसे कार्य करते?

प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना २०२० अंतर्गत देशातील तरुणांना जोडण्यासाठी सरकारने अनेक दूरसंचार कंपन्यांना यात सहभागी करून घेतले आहे. या मोबाइल कंपन्या संदेशाद्वारे सर्व लोकांना ही योजना उपलब्ध करून देण्याचे काम करतात.

या योजने अंतर्गत मोबाईल कंपन्या या योजनेशी संबंधित लोकांना संदेश देतील आणि उमेदवाराला मिस कॉल द्यावा लागेल असा नि:शुल्क टोल नंबर देतील. मिस कॉल केल्यावर,

SBMECO

तुम्हाला एका क्रमांकावरून कॉल येईल, त्यानंतर तुम्हाला आयव्हीआर सुविधेशी जोडले जाईल. यानंतर, उमेदवाराला सूचना दिल्यानुसार त्याची माहिती पाठवावी लागेल.

आपण पाठविलेली माहिती कौशल्य विकास योजना प्रणालीमध्ये संरक्षित केली जाईल. ही माहिती मिळाल्यानंतर अर्जदारास त्याच्या निवासस्थानाजवळील प्रशिक्षण केंद्राशी जोडले जाईल.

पंतप्रधान कौशल्यविकास योजनेतील अभ्यासक्रमाची यादी

- अपंगत्व अभ्यासक्रम असलेल्या व्यक्तीसाठी कौशल्य परिषद
- आतिथ्य आणि पर्यटन कोर्स
- टेक्सटाईल कोर्स
- टेलिकॉम कोर्स
- सुरक्षा सेवा कोर्स
- रबर कोर्स
- रिटेल कोर्स
- ऊर्जा उद्योग अभ्यासक्रम
- प्लंबिंग कोर्स
- खनन अभ्यासक्रम
- करमणूक व माध्यम कोर्स
- लॉजिस्टिक कोर्स
- जीवन विज्ञान कोर्स
- आयटी कोर्स
- लोह आणि स्टीलचा कोर्स
- जमीन व्यवस्थापन प्रणाली
- आरोग्य सेवा कोर्स
- ग्रीन जॉब्सकोर्स
- जेम्स आणि ज्वेलरी कोर्स
- फर्निचर आणि फिटिंग कोर्स
- फूड प्रोसेसिंग इंडस्ट्रीकोर्स
- इलेक्ट्रॉनिक्स कोर्स
- बांधकाम अभ्यासक्रम
- वस्तू आणि भांडवल अभ्यासक्रम

SBM ECO

• विमा, बँकिंग आणि वित्त अभ्यासक्रम
• सौंदर्य आणि निरोगीपणा
• ऑटोमोटिव्ह कोर्स
• गारमेंट कोर्स
• कृषी अभ्यासक्रम

प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना २०२० पात्रता -

• या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी लाभार्थी भारतीय नागरिक असणे आवश्यक आहे.
• ही योजना केवळ त्यांच्यासाठी आहे जे बेरोजगार आहेत आणि ज्यांना उत्पन्नाचा स्रोत नाही.
• महाविद्यालय/ शाळा सोडणे - अर्जदारास हिंदीव इंग्रजीभाषांचे मूलभूत ज्ञान असणे आवश्यक आहे.
• दहावी किंवा बारावीनंतर ज्या विद्यार्थ्यांनी आपले शिक्षण सोडले आहे त्यांना एकत्रित केले जाईल आणि त्यांना एकाच ठिकाणी कौशल्य दिले जाईल.

पंतप्रधान कौशल्यविकास योजना २०२० साठीची कागदपत्रे-

• अर्जदाराचे आधारकार
• ओळखपत्र
• मतदार ओळखपत्र
• बँक खाते पासबुक
• मोबाइल नंबर
• पासपोर्ट आकाराचा फोटो

जन शिक्षण संस्थान -

पूर्वी श्रमिक विद्यापीठ म्हणून ओळखले जाणारे जन शिक्षण संस्थान (जेएसएस) ही योजना मार्च १९६७ पासून देशात स्वयंसेवी संस्थांच्या नेटवर्क मार्फत राबविली जात आहे. प्रथम श्रमिक विद्यापीठ मुंबई [वरळी] येथे स्थापन करण्यात आले आणि बॉम्बे सिटीसोशल कौन्सिल एज्युकेशन कमिटीने ही संस्था चालू केली. ही संस्था प्रौढ शिक्षण क्षेत्रात गुंतलेली एक स्वयंसेवी संस्था आहे. या प्रकल्पाच्या यशानंतर भारत सरकारने टप्प्या टप्प्याने देशात अशा संस्थांचे जाळे उभारण्यासाठी एक योजना विकसित केली.

वर्षानुवर्षेच्या आर्थिक आणि सामाजिक व्यवस्थेत परिवर्तनामुळे या बहु-शैक्षणिक संस्थांची भूमिका आणि व्याप्ती अनेक पटींनी वाढलीआहे. बदललेल्या परिस्थितीत श्रमिक विद्यापीठ (एसव्हीपी) चे लक्ष शहरी भागातील औद्योगिक कामगारांकडून नॉन-साक्षर, नव

SBM ECO

शिक्षित, अकुशल आणि बेरोजगार तरुणांकडे विशेषत: एससी/ एसटी/ ओबीसी/ अल्पसंख्याक / दिव्यांग / महिलांकडे गेले. विशेषतः ग्रामीण भागातील वंचितांना देश त्यानुसार एसव्हीपींचे नामकरण २००० सालीजन शिक्षण संस्थान (जेएसएस) असे केले गेले.

जन शिक्षण संस्थानची योजना परिणामी जुलै २०१८ मध्ये मानव संसाधन विकास मंत्रालयाकडून (एमएचआरडी) कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालयाकडे (एमएसडीई) हस्तांतरित केली गेली.

उद्दिष्टे: -

• अपंग / नवशिक्षित आणि शैक्षणिक प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या ८ वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांमधील व्यावसायिक कौशल्य आणि तांत्रिक ज्ञानात सुधारणा करणे उत्पादक क्षमता वाढविणे आणि त्यांच्या रोजगाराच्या संधींमध्ये वाढ करणे.

• कौशल्य/ अपस्किलिंगद्वारे जिल्ह्यातील पारंपरिक कौशल्ये ओळखणे आणि प्रोत्साहन देणे.

• कौशल्य विकासासाठी दाखल केलेल्या इतर विभाग / एजन्सीशी सहयोग आणि समन्वय साधणे.

• सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय प्रणालींचे ज्ञान आणि समजून घेण्याची श्रेणी विस्तृत करणे आणि पर्यावरणाबद्दल जागरूकता निर्माण करणे

• राष्ट्रीय मूल्यांचा प्रचार करणे आणि राष्ट्रीय कार्यक्रमांसह संरेखित करणे.

• स्वयंरोजगारास चालना देणे आणि क्रेडिट गट व कन्सोर्टियम सदस्यतेच्या साह्याने कर्जासहित आर्थिक साहाय्य मिळवून देणे.

सद्य:स्थिती

सध्या २७ राज्ये आणि २ केंद्र शासित प्रदेशातील २८८ जन शिक्षण संस्था आहेत, त्यांपैकी १७ जे एसएस कार्यरत नाहीत. नवीन ८३ जन शिक्षण संस्था स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला गेला आहे.

मि**शन** मो**ड** प्रो**जे**क्ट **(एमएमपी):**

मिशन मोड प्रोजेक्ट (एमएमपी) हा राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स योजनेत [नॅशनल ई गव्हर्नन्स प्रोजेक्ट (एनईजीपी) एक स्वतंत्र प्रकल्प आहे जो बँकिंग, जमीन नोंदी किंवा व्यावसायिक कर इत्यादींच्या बाबींवर लक्ष केंद्रित करते .

एनईजीपीमधील "मिशन मोड" म्हणजे ज्यात प्रकल्प, त्याची उद्दीष्टे, विस्तार स्पष्टपणे परिभाषित केले जातात आणि त्यांच्या अंमलबजावणीची अंतिम मुदत आणि कार्यक्षमता मोजण्याचे परिमाण आणि सेवा स्तर याचा समावेश आहे.

SBMECO

एनईजीपीमध्ये 44 मिशन मोड प्रोजेक्ट्स (एमएमपी) आहेत, ज्यांचे पुन्हा राज्य, केंद्रीय किंवा समवर्ती प्रकल्पांमध्ये वर्गीकृत केले गेले आहे. प्रत्येक राज्य सरकार वैयक्तिक गरजांनुसार पाच विशिष्ट एमएमपी देखील निर्धारित करू शकते.

या मुख्य योजनेतील काही महत्वाच्या योजनांची माहिती खाली दिलेलीआहे

केंद्रीय मि**शन** मो**ड** प्रो**जे**क्ट **(केंद्रीय एमएमपी)**

बँकिंग

परिचालन कार्यक्षमता सुधारणे आणि व्यवहार करताना होणारा विलंब कमी करण्याच्या दृष्टीने बँकिंग एमएमपी हे एक उचलले पाऊल आहे. एमएमपी चे उद्दीष्ट बँकिंग क्षेत्रातील वैयक्तिक बँकांकडून राबविलेल्या विविध ई-सेवांना सुलभ करणे आहे. बँकिंग विभागाने दिलेल्या व्यापक रूपरेषा आणि मार्गदर्शनासह एमएमपी संबंधित बँकेमार्फत राबविली जात आहे.

भारतात कोअर बँकिंग तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे भारतीय ग्राहकांना "केव्हाही, कोठेही बँकिंग" ची सुविधा देण्यात आली आहे. आता ही मोहीम विविध बँकांच्या कोअर बँकिंग उपायाचे समाकलन करण्याच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे, ज्याद्वारे संचालन व्यवहारांमध्ये लागणारा वेळ कमी होईल आणि ग्राहक सेवेत वाढ होणे अपेक्षित आहे. यामुळे नियमांचे पालन करणे सुलभ होईल.

बँकिग एमएमपीमध्ये खालील सेवांचा समावेश आहे

• क्युरिटायझेशन अॅण्डरिक न्स्ट्रक्शन ऑफ फायनान्सिअल अॅसेस्ट अॅण्ड इन फोर्स अॅक्ट (सरफेसी कायदा) २००२ अंतर्गत इलेक्ट्रॉनिक सेंट्रल रजिस्ट्री
• एक भारत एक खाते - सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांसाठी
• इलेक्ट्रॉनिक मॅक्रोपेमेंट सिस्टम

केंद्रीय उत्पादन शुल्क

केंद्रीय अबकारी आणि सेवा कर उत्पादनात नियमितपणे व्यापार आणि उद्योग चालविण्यासाठी केंद्रीय उत्पादन शुल्क व सीमा शुल्क मंडळाने (सीबीईसी) ऑटोमेशन ऑफ सेंट्रल अबकारी आणि सेवा कर (एसीईएस) नावाचे एक सॉफ्टवेअर विकसित केले आणि राबविले आहे. करदात्यांची सेवा सुधारणे, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि भारतात अप्रत्यक्ष करामध्ये कार्यक्षमता आणणे हे एसीईएस चे उद्दीष्ट आहे. हा अनुप्रयोग वेब आधारित आणि कार्यप्रवाह आधारित प्रणालींद्वारे केंद्रीय उत्पादन शुल्क आणि सेवा कराच्या सर्वप्र मुख प्रक्रियां स्वयंचलित करतो.

SBMECO

केंद्रीय अबकारी कर एमएमपीमध्येपुढील सेवांचा समावेश आहे

• ऑनलाईन नोंदणी आणि केंद्रीय उत्पादन शुल्क निर्धारितीची ऑनलाइन दुरुस्ती
• ऑनलाईन नोंदणी आणि सेवा कर निर्धारितीचे ऑनलाइन पुनरावलोकन
• इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने केंद्रीय उत्पादन शुल्क परतावा दाखल करणे
• सेवा करविवरण इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने दाखल करणे
• भागीयपरवानग्या, आणि कामकाजाच्या कालावधीत निर्धारणाद्वारे सादर केलेल्या दाव्यांसह इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने माहितीभरणे ,
• अद्वितीय दस्तऐवज ओळख क्रमांक असलेल्या कागदपत्रांची त्वरित ई-पावती
• ऑनलाईन दाखल केलेल्या कागदपत्रांची फाइल, फाईल व सद्यस्थिती पाहणे
• दावे, परवानग्या, निर्धारणाद्वारे दाखल केलेल्या माहितीवर कार्यवाही करणे
• महसूलचे पुन्हा-विनियोजन (ईझीटचा उपयोग करून बँकांकडून देयकाची माहिती आणि निर्धारकांनी दिलेल्या विवरणपत्रामध्ये दिलेली माहिती परत ळाल्यास पुन्हा विनियोग)
• वसायाशीसंबंधित गोष्टींबद्दल वापरकर्त्यांना ऑनलाइन संदेश / सतर्कता
• स्वयंचलित अहवाल तयारकरणे
• जोखीम मापदंडांमधून एकक -आधारित आणि लेखापरीक्षण केलेल्या कालांचा मागोवा घेण्यासह लेखापरीक्षण नियामक
• कारणे दाखवा नोटीससाठी ऑनलाईन दाखल करणे
• तात्पुरती मूल्यांकन करण्यासाठी ऑनलाईन अर्ज सादर करणे
• दाव्यांचा परतावा ऑनलाईन दाखल करणे
• वडलेल्या निर्यातीशी संबंधित कागदपत्रे ऑनलाईन दाखल करणे

ई-कार्यालय

माहितीव दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून केंद्र सरकारच्या कार्यालयांना आधुनिक करण्याची गरज भारत सरकारने मान्य केली आहे. ई-कार्यालय मिशन मोड प्रकल्प प्रशासकीय सुधारणा व लोक तक्रार विभागाने सरकारी कृती आणि सेवा वितरण प्रक्रियेत कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी हाती घेतला आहे.

या योजनेचे लक्ष्य कार्यप्रवाह आणि नियम आधारित फाइलचे मार्गक्रमन सुलभ करणे, फायली आणि कार्यालयीन आदेशाची द्रुत शोध आणि पुनर्प्राप्ती, प्रमाणीकरणासाठी डिजिटल स्वाक्षरी, फॉर्म आणि अहवाल देणारे घटक वाढविणे हे आहे.

ई-कार्यालयाद्वारे देऊ केलेल्यासेवा खालीलप्रमाणे आहेत

SBMECO

• फाइल्स पाठविताना / प्राप्त करताना डिजिटल स्वाक्षरी प्रमाणपत्र आणि कूटबद्धी करणाद्वारे सुरक्षा वाढविणे

• वापर कर्त्याचे नाव आणि संकेतशब्दाद्वारे प्रवेश स्वाक्षरीसह प्रमाणीकरण करणे.

• ई-फाइल्स/ पावत्या पहाण्यासाठी/ संपादित करण्यासाठी भूमिका आधारित प्रवेश, अशा प्रकारे अत्यंत गोपनीय प्रकारच्या फाइल्स/ पावत्या सुरक्षित केल्या जातात.

• फायली/ पावती परत मिळवण्यासाठी व त्यांच्या प्रलंबित, पावतीच्या फाइल्स/ पावतींच्या विशिष्ट श्रेणी दर्शविण्यासाठी सतर्कता प्रदान करण्यासाठी शक्तिशाली शोध यंत्रणा.

• कार्यप्रवाह आधारित प्रणालीद्वारे आपत्ती व्यवस्थापनासाठी बॅक-अप घेणे.

• भागांमधील संवाद आणि समन्वय सुधारण्यासाठी, संदेश पाठविणे, निर्देशिका सेवा तयार करणे, चर्चामंच आणि फायली/ पावत्या हस्तांतरणासाठी संदेश वाहक काढणे.

आयकर:

ही योजना सर्वसमावेशक सेवा स्थापन करण्यासाठी भारतीय आयकर विभागामार्फत राबविण्यात आली आहे ज्या योगे नागरिकांना त्याची आयकर संबंधित सर्व कामे कोणत्याही वेळी, आयकर विभागाकडे करता येतील. कंपन्यांनी दरवर्षी आयकर विवरण परतावा सादरकरणे बंधनकारक आहे.

याच्या सेवा खालीलप्रमाणे आहेत

• पॅन व टॅनचे वाटप
• बीजक स्थिती चौकशी
• पॅन / टीएएन अर्जाची ई-फाईलिंग
• प्राप्ति कर परतावा संगणकीकृत प्रक्रिया
• आपल्या पॅन / टॅन सुविधा जाणून घेणे
• संगणीकृत आयकर विवरण पत्र दाखल करणे (ई-फाइलिंग)
• पॅन / टॅक अनुप्रयोगांची स्थिती आणि तक्रार निवारणचा मागोवा घेणे
• भागाच्या वेबसाइटद्वारे वेब वरील कर माहिती प्रसारित करणे
• बॅच पद्धतीने पॅन चौकशी करणे
• ऑनलाईन कर लेखा प्रणाली मार्फत कर देयकाचा हिशेब
• ऑनलाइन कर गणना
• संगणकीकरण, फाइलिंग, प्रोसेसिंगपासून देयकांपर्यंतची सर्व टीडीएस कार्ये
• डाउनलोड करण्यायोग्य ई-मेल

• ऑनलाईन वार्षिक माहिती परतावा दाखल करणे आणि वार्षिक माहिती परतावा फाइलिंग माहिती
• ऑनलाईन रिटर्न तयारी सॉफ्टवेअर
• कराचे ई-पेमेंट
• बीजक डाउनलोड करणे
• परतावा त्वरित वितरणासाठी बँकर फंड

संदर्भ:-

• भारतातील दारिद्र्य: दांडेकर वि. म., रथनील कंठ, पुणे १९७३
• Indian Economy since 1991, edited by BA Prakash Pearson, Delhi.
• https://www.wikipedia.org/
• Indian Economy, Ashwani Mahajan, S Chand and company, New Delhi.
• Indian Economy, Mishra and Puri, Himalaya Publication.
• Dholakin, Jitendra, Unemployment and Employment Policy in India, New Delhi, 1977.
• Government of India, Planning Commission I, II, III, IV and V Reports of the Five Year Plans, New Delhi, 1952, 1956, 1961, 1970, 1976,
• Government of India, Report of the Committee of Experts on Unemployment, New Delhi, 1973.
• Mehta, M. M. Industrialization and Employment With Special Reference to Asia and the Far East, Bombay, 1976.
• Mishra, G. P. Anatomy of Rural Unemployment and Policy Prescriptions : A Microscopic View, New Delhi, 1979.
• Puttuswami, K. Unemployment in India : Policy for Manpower, New Delhi, 1977.
• Raj Krishna, Rural Unemployment : A Survey of Concepts and Estimates For India, Delhi, 1976.
• Dalton, Hugh, The Inequality of Incomes, London, 1949.
• Tawney, R.H. Equality, New York, 1965.
• Report on Employment in Informal Sector and Conditions of Informal Employment (2013-14)

-----XX-o-XX-----

SBMECO